

Ф. ИСҲОҚОВ

ЭСКИ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА ЁЗУВИ

ایسکی اوزبیک تیلی
یا زووی

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги олий
ўқув юр்தларининг ўзбек тили ва адабиёти
факультетлари талабалари учун қўлланма
сифатида тавсия этган*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1995

Муаллифнинг кўп йиллик тажрибалари асосида шаклланган ушбу қўлланма ўзбек тили тарихини ўрганувчи талабаларга анча кенг методик тавсиялар тақдим этиши билан киши эътиборини ўзига тортади.

Қўлланма олий ўқув юртлири филология факультетлари талабаларига мўлжалланган бўлса-да ундан эски ўзбек тили ва ёзувини ўрганишга қизиқувчилар бемалол фойдалана олишлари мумкин.

Тақризчилар: филология фанлари доктори,
профессор **Ҳ. НЕЪМАТОВ** ва
филология фанлари номзоди
Р. ЖУМАНИЁЗОВ

4602020400 — 123

И _____ 66-92

353 (04) — 95

© “Ўқитувчи” нашриёти, 1995

ISBN 5-645-01630-0

МУНДАРИЖА

Кириш 4

ЭСКИ ЎЗБЕК ТИЛИ

Туркий тиллар ва бу тиллар доирасида ўзбек тилининг тутган ўрни	10
“Эски ўзбек тили” тушунчаси	13
Эски ўзбек тилининг шаклланиши	13
Ўзбек халқи ва тилининг номланиши тарихидан	16
Эски ўзбек тилининг умумий хусусиятлари	20
Ўзбек тили тарихини ўрганишда асосга олинadиган манбалар	42
Илмий манбалар	42
Адабий-тарихий манбалар, диний-тарбиявий ҳамда ҳуқуқий мазмундаги манбалар	44
Йил ҳисоби	54

ЭСКИ ЎЗБЕК ЁЗУВИ

Араб ёзувининг Ўрта Осиё халқлари ҳаётига кириб келиши. Эски ўзбек (туркий) ёзувининг шаклланиши	59
Эски ўзбек ёзувининг умумий хусусиятлари	60
Имло масалалари	71
Унли товушларнинг ифодаланиши	73
Ундош товушнинг ифодаловчи ҳарфлар имлоси	81
Ёзувда ост-уст белгилари	88
Рақамлар	91
Ёзувнинг услубий кўринишлари	91

ЭСКИ ЎЗБЕК ЁЗУВИ БИЛАН ВОРЛИҚ МАСАЛАЛАР

“Абجد” ҳисоби	93
“Абجد” ҳисобидан фойдаланиш	95
Тарих санъати	95
Сана чиқариш усуллари	98
Муаммо	103
Муашшах	108
Луғаз-чистон-топишмоқ	109
Ухшатишлар, сўз ўйинлари	114
Тажнис	117
Луғат	121
Адабиётлар	135

АЛИФБО ВА ИМЛО МАШҚЛАРИ¹

Алифбо	3
Қўшимоччи ҳарфлар	16
Имло	17
Унли товушлар ифодаси	17
Ундошлар	22
Ост-уст белгилар	24

ЎҚИШ МАШҚЛАРИ

Қўлёзма манбалардан намуналар	52
---	----

1

Эслатма: “Эски ўзбек тили ва ёзуви”нинг амалий қисми китобнинг ўнг томонидан бошланганлиги сабабли, унинг саҳифалари алоҳида тартиб билан берилди.

К И Р И Ш

Халқимизнинг маънавий ҳаётида янгиланиш юз бериб турган, олий ўқув юртлари олдига мактаблар учун ҳар томонлама стук ва лаёқатли мутахассислар етказиб бериш талаби қўйилган ҳозирги пайтда бўлгуси она тили ва адабиёт ўқитувчисининг илмий-назарий ва маданий жиҳатлардан юксак савияда бўлишларига, айниқса, алоҳида эътибор бериш лозим.

Она тили ва адабиёт ўқитувчиси ўзининг чуқур билими, инсоний фазилатлари, маданий даражаси, жозибали нутқи, чиройли хати, тадбиркорлиги билан ўз ўқувчиси қошида ҳурмат қозониши, уни ўзига ром қила олиши, унга катта ибрат бериши, этик-эстетик жиҳатлардан таъсир ўтказиши, уларда илм ва ижодга ҳавас, интилиш уйғота олиши керак. Аниқки, бу фазилатлар ёш мутахассис шахсида ўз-ўзидан ва бирданига шаклланиб қолмайди.

Она тили ва адабиёт фанларидан дарс берувчи ҳақиқий мутахассисни тарбиялашда унга тил тарихи бўйича давомли ва изчил маълумотлар беришнинг ўрни ва аҳамияти муҳим, негаки, тил тарихи бевосита ёзма тарихий манбалар асосида ўрганилади, натижада илм толиби бир томондан, халқ тарихида қандай ёзма манба ва ёдгорликлар борлигини билиб олса, иккинчи томондан, шу манбаларнинг мазмуни, юзага келиш шароити, ўрганилиши тарихи, ёзуви, тил ва услубий хусусиятлари билан бевосита танишиб боради. Бу танишув ўз навбатида ўқувчини халқ маданий ёдгорликларини қадрлашга, тилимиз ва адабиётимизнинг тараққиёт йўлларини чуқурроқ тасаввур қилишга, ёзув ҳамда у билан боғлиқ санъатлар сирини англаб етишга, тилимизнинг ҳозирги меъёрларини илмий жиҳатдан тўрри тушуниш ва унинг муаммоларини ҳал қилиш учун уларга нисбатан фаол ижодий муносабатда бўлишга йўл очади.

Олий ўқув юртларининг ўзбек тили ва адабиёти куллиётларида тил тарихи фани ҳозиргача “Қадимги туркий тил”, “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси”, “Ўзбек адабий тили тарихи” курслари орқали ўрганиляпти. Бироқ тил тарихини ўрганишнинг бу тартиби юқоридагича мақсад ва вазифаларга тўла мос тушмаётганини тажриба очиқ кўрсатди. Қадимги туркий тилни ўрганиш зарур. Ҳозирги туркий тилларнинг бош манбаини, туркий халқлар учун муштарак бўлган кўҳна ёзма тарихий ёдгорликлар ва уларнинг муҳим хусусиятларини билмай туриб у ёки бу туркий тилни ўрганишга киришиб бўлмайди. Аммо “Қадимги туркий тил”дан бирданига “Тарихий грамматика”га ва ундан “Адабий тил тарихи”га ўтиб кетавериш билан она тили

ва адабиётдан бўлгуси ўқитувчига бу фан бўйича изчил ва тартибли маълумот бериш қийин. “Қадимги туркий тил” дан кейин ўзбек тили тарихи учун “Эски ўзбек тили ва ёзуви” курси ҳам киритилиши ва ўрганилиши зарур. Бу курс мазмуни ва моҳияти жиҳатидан ўзидан кейинги курсларга пойдевор вазифасини бажармоғи керак.

“Эски ўзбек тили ва ёзуви”нинг мундарижаси, мақсад ва вазифалари нимадан иборат бўлиши мумкин? “Эски ўзбек тили ва ёзуви” курси “Қадимги туркий тил”нинг бевосита давомидан иборат бўлиши лозим.

Агар “Қадимги туркий тил” қадимги туркий уруғ ва қабилалар тарихи, ёзуви, ёзма маданий ёдгорликлари ҳақида маълумотлар берса, “Эски ўзбек тили ва ёзуви” ўзбек халқи таркибига кирган этник қатламларнинг халқ сифатида уюшуви, ривожланиши, бу халқнинг номланиши тарихи, тил хусусиятлари, ёзуви, ёзув билан боғлиқ тушунчалар, эски ўзбек тилида яратилган илмий, тарихий ва адабий ёдгорликлар, бу ёдгорликларнинг нусхалари ва айрим намуналари билан таништиради ва шу йўл билан илм толибини ўзбек тилининг тарихий грамматикаси ва адабий тили тарихини ўрганишга ҳозирлайди.

Ушбу қўлланим бизнинг Андижон педагогика ва тиллар институтларида ўзбек тили тарихидан ўтиб келган дарс тажрибаларимиз ва олиё таълим ишини қайта қуриш ҳаракати жараёнида шаклланган шахсий мулоҳазаларимиз асосида юзага келди.

Қўлланимнинг мундарижасини белгилашда курснинг юқорида қайд этилган мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб иш кўрдиқ ва “Эски ўзбек тили ва ёзуви” тилимиз тарихини илмий ўрганиш йўлида бошланғич маълумот берувчи кичик бир амалий курс (устоди аввал) вазифасини ўтайди деган қарашда бўлганимиз учун, бу ўринда эски ўзбек тили хусусиятларини кенг ва батартиб изоҳ қилмасдан, унинг айрим ва умумий масалаларини, асосан ёзув билан боғлиқ томонларини тилга олиш билан чекландиқ.

“Эски ўзбек тили ва ёзуви” қўлланими муаллифнинг халқ таълими вазирлиги ўқув-методика маркази томонидан маъқулланган ва нашр этилган шу номдаги дастури асосида ёзилди. Дастурда “Эски ўзбек тили ва ёзуви” курсини ўрганиш учун зарур бўлган соатларнинг қайси ҳисобдан ажратилиши устида ҳам фикр билдирилган.

Умуммаданият ёдгорликлари ва қуроли сифатида тил тарихи ва эски ёзув устидаги изоҳлар ҳозир жуда кўпчилиكنи қизиқтиради. Жамиятимизни ошкора фикрлаш ва демократик асосда қайта қуришга қаратилган янги сиёсат туфайли матбуотда халқимизнинг ўз тарихий ёзувидан узоқлашиб кетгани ва натижада бизнинг кўп асрлик маданий ёдгорликлардан ажралиб қолганимиз тўғри қайд этилди ва эски ўзбек ёзувини ўқувчилар-

га кенгроқ доирада ўргатиш зарурлиги қайта-қайта таъкидланди. “Ўзбекистон Республикасининг давлат тили тўғрисидаги Қонун”да 1991-1992 ўқув йилидан бошлаб эски ўзбек ёзувини мактабларда ўқитиш вазифаси қўйилган.

Бироқ ёзувни ўрганишга талаб катта бўлгани билан уни илмий йўсинда ўргатадиган мутахассислар ҳозирча жуда сийрак. Бор бўлганда ҳам, қатъий бир мақсадга йўналтирилган илмий-оммабоп қўлланмага эга бўлмай туриб, қизиқувчиларнинг бу соҳадаги катта талабларини қондириб бўлмайди. Шу заруриятдан келиб чиқиб, биз бўлгуси мутахассисларга, тил ва адабиёт ўқитувчилари, илм-маданият ходимларига мўлжалланган ушбу қўлланмани яратдик ва унинг оммабоп бўлишига, унда эски ўзбек тили ва ёзувини ўрганишнинг ўз амалий томовларига кенгроқ ўрин беришга ҳаракат қилдик. Қўлланмани мураккаб-лашгирмаслик мақсадида бу ерда ҳар хил адабиётларга ишора қилавермадик, қатор масалалар бўйича ҳукм суриб турган мунозарали қарашларни ҳам тилга олиб ўтирмадик.

Қўлланмани тузишда ўзбек тили тарихига алоқадор мавжуд адабиётлардан — А.К. Боровков, А.М. Шчербак, Ғ. Абдурахмонов, А. Рустамов сингари олимларимиз асарларидан фойдаландик, эски ёзув бўйича аввал нашр этилган китобларни ҳисобга олдик.

Эски ўзбек тилининг товуш томони, лексик-грамматик хусусиятларини изоҳлашда, шунингдек, эски ёзувда битилган парчаларни транслитерация қилишда биз одат тусига кириб қолган содда транскрипциядан фойдаландик ва уни қўшимча белгилар билан кенгайттирдик. Бундан кўзда тутилган мақсад китобхонга тилимиздаги “ўз” ва “ўлашма” сўзларни фарқлашга, “ўз” сўзларимиздаги товушларнинг тарихда ўзаро оҳангдош айтилганини (сингармонизм қонуниятига амал қилинганини) англаб олишга ёрдам беришдан иборатдир. Эски ёзувимиз манбаларини ўқишда биз фойдаланиб келган белгилар (босма иши имкониятлари китобда бу белгиларнинг ҳаммасидан фойдаланишга изин бермади) қуйидагилар:

Намуна		Транскрип.	Товушлик белгиси	Ўқи-лиши	Ҳарф номи	Ҳарф	N
барган	بارغان	а	тилоққа, чўзди	а	алиф	ا	1
кызган	кызган		тилоқди, қисқа	э			

Намуна	Тран-скрип.	Товушлик белгиси	Үқи-лиши	Ҳарф номи	Ҳарф	N
к̄амил		ā	очик, лаб-ланган			
йқобл	اقبال	ы	тилорқа, чўзиқ			
илҳām	الهام		тилолди, қисқа			
эхрām	احرام	э	тилолди, қисқа			
ўслўб	اسلوب	у	тилолди, қисқа			
ўмарī	امرا					
баба	بابا	б		б	бе	2
пāk	پاك	п		п	пе	3
таш	تاش	т		т	те	4
савāб	ثواب	с	қисқа, тил учи "с"	с	се	5
жавāб	جواب	ж		ж	жим	6
чырағ	چيراغ	ч		ч	чим	7
ҳāлат	حالت	ҳ	ҳалқум товуши	ҳ	ҳойи ҳутти	8
хат	خط	х		х	хе	9
дўст	دوست	д		д	дол	10
зикр	ذکر	з	қисқа, тил учи "з"	з	зол	11
релā	روا	р		р	ре	12
зār	زار	з		з	зе	13
аждар	اژدار	ж		ж	же	14
с̄оа	سوز	с̄		с	син	15
шād	شاد	ш		ш	шин	16
с̄абир	صابر	с̄		с	сод	17

Намуна	Тран-скрип.	Товушлик белгиси	Ұқи-лими	Ҳарф номи	Ҳарф	N	
Замир	ضمير	з		з	зод	ض	18
Талиб	طالب	т(т)		т	итқи	ط	19
Зулм	ظلم	з		з	изғи	ظ	20
ақл	عقل	а →		а —	айн	ع	21
амаля	عمل						
илаж	علاج	ы—и					
иллат	علت	э					
уфунат	عقوبت	у—ө					
умр	عمر	у—ў					
шуъла	شعلة	(ъ)					
ғазал	غزل	г		г	гайн		22
фикр	فكر	ф		ф	фе		23
қадир	قادر	қ		қ	қоф		24
куз/коз	كوز	к		к	коф		25
гулшан	گلشن	г		г	гоф		26
лаб	لب	л		л	лом		27
мамлакат	مملكت	м		м	мин		28
нан	نان	н		н	нун		29
васл	وصل	в		в, ў—ө,	вон		30
қўй	قوى	ў		у—ў			
бөлөк	بولك	о					
қуруқ	قوروق	у					
кўл	كول	ў					
ҳавя	هوا	ҳ		х	ҳойи ҳавваз	ه	31
йўр	يور	й		й, ы—и, э	ё/ей	ى	32

Намуна		Транскрип.	Товушлик белгиси	Ўқи-лиши	Ҳарф номи	Ҳарф	N
қыз	قىزى	ы					
кир		и					
тэр		э					

Транскрипцияда эски ёзувдаги **ك/گ** билан **ن** бирикмаси Н (НГ) белгиси билан, ҳамза (ء) эса **و** билан берилди. Айн (ع) билан алиф (ا) бирикмаси (عا) **عالم** волим, **عابد** аобид каби чўзиқ талаффуз қилинади. Бу чўзиқлик а белгиси билан ифода қилинади. Вов (و) ҳарфи ў товушини англатади, бу товуш транскрипцияда о белгиси билан ифода қилиб келинар эди. Тажрибасиз ўқувчи уни очиқ **و** деб ўқишга мойил бўлади. Шунини ҳисобга олиб биз бу ерда орқа қатор, ўрта кенгликда айтилувчи лабланган ў ни унинг ўз шакли билан (ў тарзида) беришни маъқул кўрдик.

Туркча-ўзбекча сўзларда сўз таркибидаги товушларнинг оҳангдошлигини ифодалаш учун орқақатор (а, ā, ы, ў, у) ва олдиқатор (э, и, э, ў, ө) увлиларни ажратиб кўрсатишга алоҳида эътибор берилди, лаб оҳанги талаблари ҳам тўла назарда тутилди. Ўзлашма сўзлар транскрипциясида эса бундай аниқликка эҳтиёж йўқ, улардаги унли товушлар фақат а, ā, и, э, у, ў белгилари билангина ифода этилди.

Ундош ҳарфлардан **ج** арабчада мустақил фонемани ифодаласа ҳам, ўзбекчада бир хил қилиб айтиладиган ёндош ҳарфлар бор. Транскрипцияда уларнинг ўзбекча талаффуз меъёридан кучсиз айтиладиганлари остига бир чизик тортиш билан, бу меъёрдан кучлироқ айтиладиганлари устига ҳар хил чизиклар тортиш билан ифода қилиш мумкин:

س - с,	ث - с,	ص - \bar{c}	
ز - з,	ذ - з,	ض - \bar{z}	ظ - \hat{z}
ت - т,	ط - \bar{t}		
ه - х,	ح - \bar{h}		

ЭСКИ ЎЗБЕК ТИЛИ

ТУРКИЙ ТИЛЛАР ВА БУ ТИЛЛАР ДОИРАСИДА ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Ўзбек тили — туркий тиллардан бири. Ўзбек тилидан бошқа қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ, олтой, ёқут, хоқос, ойрот, шўр, тува, нўғай, бошқирд, татар, озарбайжон, турк, туркман, гагавуз, чуваш, ҳазар, булғар, уйғур в. б. тиллар ҳам туркий тиллар жумласига киради. Туркий тиллар гуруҳи ўз навбатида ҳозир (мўғул тиллари ва манжур-тўнгус тил гуруҳлари билан бир қаторда) олтой тиллари оқласига мансуб деб қаралапти.

Тил тарихини ўрганишда тилларнинг ўзаро генеологик муносабатларини назарда тутишнинг катта амалий аҳамияти бор. Шунга кўра, ўзбек тилининг тарихий ҳолатини ўрганиш олдидан бу тилининг туркий тиллар доирасида тутган ўрни масаласига алоҳида эътибор қаратамиз.

Олимлар туркий тилларни уларнинг ҳар хил белги ва хусусиятларига қараб турлича тасниф (классификация) қиладилар. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону лугатит турк” китобида қиччоқ, ўғуз, қорлуқ, нигил ва бошқа йирик қабила тиллари ҳақида сўз юритилган, уларнинг тил хусусиятлари изоҳ қилинган. XIX асрдан бошлаб туркий тиллар кенгроқ қамров билан ўрганила бошланди ва улар ҳар хил мезонлар асосида тасниф қилинди. И.Н. Березин (1848), Н.И. Ильминский (1861), В.В. Радлов (1882), Н.А. Аристов (1896), А.Н. Самойлович (1922), С.Е. Малов (1951) каби шарқшунос олимларнинг хизмати туфайли тақдим этилган таснифларнинг ҳар бири ўз даври учун ва масаланинг ечими учун муҳим аҳамиятга эгадир.

Туркий тиллар тарихини даврлаштириш ва бу тилларни гуруҳларга ажратиб ўрганишда Н.А.Баскаков томонидан тавсия қилинган хулосалар илмий жамоатчиликнинг эътиборини ўзига жалб этди. Н.А. Баскаков тадқиқотларида туркий тилларнинг тарихи, географик муҳити, генеологик боғланишлари, тил хусусиятлари бир-бирига зич боғлиқ ҳолда олиб қаралган. Бу ерда кўрсатилишича, туркий тилларнинг тараққиётида қуйидаги даврлар ажралади:

1. О л т о й д а в р и. Бу даврнинг ибтидосини (бошланғич нуқтасини) аниқ чегара билан кўрсатиш қийин. Шартли суратда олтой тиллари деб аталаётган тиллар бу даврда турк-мўғул ва манжур-тўнгус тилларига ажралган деб фараз қилинади.

2. Х у н д а в р и. (Тахминан эрагача 3- асрдан эрамининг 4- асригача бўлган давр.) Бу даврнинг хун (ғун) даври деб аталишига шарқдан Шарқий Оврўпагача Марказий Осиёни ҳам ўз ичига олган катта ҳудуд доирасида Хун империясининг шаклланиши сабаб бўлган. Хун даврида олтой тилларига мансуб уруғлар бошқа кўп этник қатламларни ўз ичига олиб, ғарбий хунлар ва шарқий хунларга ажраладилар.

3. Қ а д и м г и т у р к л а р д а в р и (V-X). Бу давр Турк давлатининг ташкил топиши, туркий уруғ ва қабилалар учун умумий туркий адабий тилнинг шаклланиши даври ҳисобланади.

4. Ў р т а т у р к д а в р и (X-XV). Бу давр қипчоқ, ўғуз ва қорлуқ тилларининг бўлиниб кетиши (масалан, қорлуқ тилининг қорлуқ-хоразм ҳамда қорлуқ-уйғур гуруҳларига ажрალიши), қадимги қирғиз тилидан қирғиз ва олтой тилларининг юзага келиши даври деб кўрсатилади.

5. Я н г и т у р к д а в р и (XV-XX)— ҳозирги халқ ва миллий тилларнинг шаклланиши даври (масалан, қорлуқ-хоразм тилидан ўзбек ва уйғур тилларининг ажрალიши).

6. Э н г я н г и т у р к д а в р и (1917 йилдан кейинги давр).

Ушбу жадвал бўйича ўзбек тили (уйғур тили билан бир қаторда) туркий тилларнинг ғарбий хун тармоғига, ғарбий хун тармоғининг қорлуқ гуруҳига, қорлуқ гуруҳининг қорлуқ-хоразм шохобчасига боғланади.

Кўришиб турибдики, бу ерда туркий тиллар тараққиётининг умумий йўналишларигина акс эттирилган. Агар масалага тарихнинг мураккаб жараёнлари нуқтаи назаридан қараб ёндошадиган бўлсак, жадвалнинг кўп ўринларини тегишли изоҳлар ва тўлдиришлар билан тушунишимизга тўғри келади. Масалан, ўзбек халқи ва тилининг келиб чиқиши ва тараққиёт йўлини фақат ғарбий хунларга боғлаб изоҳлаш камлик қилади. Ўзбек халқи асосларининг қадимги Ўзғанд, Еттисув вилояти, Кошғар билан узвий тарихий алоқалари назарда тутилганда, бу халқнинг шаклланишида шарқий хунларнинг — уйғур-тукиюларга боғлиқ этник қатламларнинг ҳам катта ўрни бўлганини ҳисобга олмай бўлмайди. Қолаверса, ўзбек халқи ва тилининг шаклланиш жараёни (бошқа айрим туркий тилларнинг юзага келиши ҳам) XV асрдан кейинги ҳодиса эмас, уларнинг тарихий илдиэлари анча олдинги даврларга бориб тақалади.

Ўзбек халқи қорлуқ-чигил қабилалари негизда ўғуз, қипчоқ уруғларининг қўшилишидан юзага келган. Бу халқ таркибига мўғул, араб, эроний қатламларнинг ҳам аралашиб-чатишиб кетгани тарихдан маълум. Шунга кўра ҳам тиллар тарихи ҳақида сўз борган ҳолларда “ўғуз”, “қипчоқ” атамаларининг кенг ва тор тушунчалар билан ишлатилишига доим эътибор бериш керак.

Кенг маънода бу атамаларнинг ҳар бири ҳозирги ўнлаб мустақил тилларни ўз ичига олган “катта ўғуз” ёки “катта қипчоқ” маъносини англатади. Тор маънода эса бу атамалар ўзбек миллати таркибига қўшилиб кетган ва ўзбек миллий тилида тилининг шева ёки лаҳжалари сифатида из қолдирган этник қатламларни ифода этади.

Туркий тиллар қаторида, олтой тиллари оиласи деб ажратиб қаралаётган барча тиллар қаторида, ўзбек тили ҳам типологик жиҳатдан агглютинатив тиллар жумласига киради. Агглютинатив тиллар, жумладан, туркий тиллар флектив тиллар (Ҳинд-Европа тиллари)дан сўз асосининг мустақил қўлланиши, унга қўшиладиган қўшимчаларнинг ҳар бири бир маъно ифодаси учун ишлатилиши, турланишининг ягона тизимига эга эканлиги, грамматик жинс, артикль ва олдқўшимчаларнинг йўқлиги (олдқўшимчалар ўрнида сўнгқўмакчиларнинг мавжудлиги) каби қатор хусусиятлари билан ажралиб туради.

Жойлашиш ўрнига кўра ўзбек тили (қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тиллари қаторида) Ўрта Осиё туркий тилларидан биридир. Лингвистик хусусиятлари жиҳатидан эса бу тил туркий тилларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган бир қонуниятнинг — сўздаги товушларнинг ўзаро оҳангдош бўлиши, яъни сингармонизм қонуниятининг бузилгани, заифлашгани билан ажралиб туради.

С и н а ш у ч у н с а в о л л а р :

1. Ўзбек тили — туркий тиллардан бири. Туркий тиллар жумласига яна қандай тиллар киради?
2. Туркий тилларнинг тарихий тараққиёти проф. Н.А. Баскаков томонидан қандай даврларга ажратиб кўрсатилган?
3. Туркий тилларнинг типологик хусусияти ва ўзбек тилининг бу тиллар доирасидаги ўрнини кўрсатувчи муҳим белгилари ҳақида гапиринг.

А Д А В И Ё Т Л А Р :

1. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. Тошкент, 1- жид, 1960.
2. С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
3. Н.А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1962.
4. И. Қўчқортоев, Б. Исабеков. Туркий филологияга кириш. Тошкент, 1984.

1

Маънони ифодалаш усулларига кўра жаҳон тиллари агглютинатив тиллар, флектив тиллар, аморф тиллари сингари гуруҳларга ажратилади. Агглютинатив тилларда маъно сўз ўзатиининг барқарор туриши ва унга қўшимчаларни маълум тартибда қўшиб бориш орқали ифодаланса, флектив тилларда бу маъно сўзининг ички ўзгариши йўли билан ифода қилинади.

5. А. Содиқов ва 6. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1981, 153-154, 190-205-саҳифалар.

6. Ғ. Абдураҳмонов, Ш. Шукуров. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 1973.

“ЭСКИ ЎЗБЕК ТИЛИ” ТУШУНЧАСИ

Эски ўзбек тилининг шаклланиши

“Эски ўзбек тили” деганда биз бу тилнинг энг қадимги пайтидан унинг миллий тил даражасига етгунга қадар бўлган узоқ даврлик тарихий ҳолатни тушунамиз. Бошланиши ўрта турк даври, яъни эски туркий тил, охири ўзбек миллий адабий тили меъёри юзага кела бошлаган пайт — тилимизнинг шу орада қўлланган ва ўзига беҳисоб ёзма тарихий ёдгорликларни жамлаган даври эски ўзбек тили деб юритилади.

“Эски ўзбек тили” деганда айрим адабиётларда тилимиз тарихининг XV-XVI асрлар даври назарда тутилади. Бундай қарашларда шу асрларга онд манбаларни бошқа даврлардан ажратиб, чегаралаб ўрганишдек бир мақсад кўзланган бўлиши аниқ. Тилимиз тарихини намоён этувчи манбалар эски ўзбек тили асосларининг анча аввалги асрларга тегишли ва давомли эканини очиқ кўрсатади.

Умумхалқ тилининг шаклланиши масаласи бор, адабий тилнинг юзага келиши масаласи бор. Булар фарқли тушунчалар, алоҳида-алоҳида муаммолардир.

Эски ўзбек тилининг шаклланиши ўзаро яқин бўлган айрим туркий уруф ва қабилаларнинг ижтимоий-тарихий шароит тақозоси билан тил, урф-одат ва маданий жиҳатлардан умумийликка эга бўлиши, уларнинг элат сифатида уюшуви жараёни билан борлиқдир. Ўзбек халқининг халқ сифатида уюшуви, ўзбек тилининг шаклланиш жараёни қорахонийлар ҳукмронлиги даврида бошланиб, мўғулларнинг ҳужумига қадар маълум бир босқичга етган бўлса ҳам, даҳшатли уруш, вайронгарчиликлар туфайли, бу жараён орқага сурилди, узоқ вақт аслига келолмади. XIII аср охири, XIV аср бошларига келиб халқ негизи қайта тикланди, унинг тили ўзига хос адабий меъёр касб эта борди.

Эски ўзбек тили (ўзбек адабий тили)нинг шаклланиши, шундай қилиб, XIII асрнинг охири, XIV аср бошларига тўғри келди.

Ўзбек адабий тилининг шаклланиш жараёни ва унинг адабий меъёрлари ҳақида фикр юритганда, олимлар бу жараён ва меъёрларнинг ниҳоятда мураккаб бўлганини қайд этадилар.

Мураккаблик нималарда намоён бўлади? Бу мураккаблик биринчидан, ўзбек халқи таркибига кирган этник қатламларнинг ҳаддан зиёд кўплиги ва хилма-хиллигида, бинобарин, бир-

биридан фарқ қилувчи шева ҳамда лаҳжаларнинг мавжудлигида кўринади.

Эски ўзбек тили қорлуқ-чигил қабила тиллари етакчилигида шаклланган бўлса ҳам, унда қипчоққа мансуб уруғлар, ўғуз ҳамда ўғуз-қипчоқ уруғ ва қабила тиллари аралашган эди. Туркий тиллар тарихининг тадқиқотчиларидан бири Амир Нажибнинг уқтириб ўтишича, қорахонийлар ҳукмронлиги даврида туркий уруғларининг ўтроқлашуви тезлашади, уларнинг суғдлар, хоразмликлар, сак ҳамда массагетлар билан аралашуви кучаяди, шу асосда ўзбек халқининг шаклланиш жараёни тезлашади. Ўзбек халқи таркибига кирган ва унга ўз номини берган ўзбеклар шу халқ таркибига қўшилган энг сўнгги этник қатлам эди¹. Халқ орасида “тўқсон икки бовли ўзбак” деган ибора бор, бу ибора ўзбек халқи таркибига келиб қўшилган ўша “энг сўнгги этник қатлам” (ўзбек урурлари)гагина қарата айтылган иборадир.

Биз Алишер Навоийни ҳақли суратда ўзбек адабий тилининг асосчиси деб атаймиз, иккинчи томондан ўзбек адабий тилини XIII аср охири, XIV аср бошларида шаклланиб етган, деб ҳисоблаймиз. Бу икки фикр орасида қарама-қаршилик йўқми? Масалага унинг моҳияти жиҳатидан ёндошиб қаралса, бунда қарама-қаршилик кўзга ташланмайди, негаки Алишер Навоий она тилида — ўзбек адабий тилида ижод қилар экан, бу тилда бирданига янги адабий меъёрлар яратиб иш бошлаган эмас. Навоий ижод қилишни бошлаган пайтда ўзбек адабий тили аллақачон шаклланган ва узоқ даврлик тарихий анъаналар йўлини босиб ўтган эди. Алишер Навоийнинг тарих олдидаги хизмати шунда бўлдики, у ўзингача мавжуд бўлган адабий тилда ижод қилиб, бу тилнинг ифода имкониятларини очиб берди, уни бойитди, адабий меъёрларини қатъийлаштирди, унинг ижтимоий-сиёсий ҳуқуқини тиклади, ўз асарлари орқали бу тилнинг шуҳратини жаҳонга ёйди. Биз шу маънода Навоийни адабий тилимизнинг асосчиси деб тушунамиз ва бу хизматларини юксак қадрлаймиз.

Алишер Навоий асрс солган адабий анъаналарга Навоий даврида ва ундан кейин ижод қилган барча ўзбек адиблари катта ҳурмат билан қарадилар ва шу анъаналар изидан боришга ҳаракат қилдилар. Навоий издошларининг ўз устозлари меросига қанчалик юксак эҳтиром билан қараганликлари, жумладан, шoir Мунисининг:

Қилса ҳосид² дахли бежо сўзаро йўқдур рамим,

Ким бу маънида Навоий руҳи ҳомийдур менга —
байтидан ҳам маълумдир.

1

Э.Н. Наджип. Тюркоязычный памятник XIV века “Гулистон” Сейфа Сарви и его язык. Часть 1. Алма-Ата, 1975, 6-бет.

2

Ҳосид — ҳасад қилгучи. Байтнинг маъмуни: “Сўз бориснда ҳасадчилардан ҳайқмайман, бу йўлда менга Навоий руҳи доимо мадад бередди”.

Ўзбек адабий тилининг шаклланиш жараёнидаги яна бир мураккаблик адабий тилда эски ва янги йўналишларнинг — эски уйғур адабий аъёнлари (шарқий аъёнлар), ҳораконийлар даври адабий меъёрлари, жонли сўзлашув тилининг таъсири, Олтин Ўрда аъёнлари (ғарбий аъёнлар) ҳамда чиратой улуси адабий йўналишларининг қўшилиб, чатишиб кетганлигида кўриниб туради.

Мамлакатдаги сиёсий парокандалик: иқтисодий-маданий марказларнинг заифлиги, араб тили — илм-фан тили, форс тили — бадний ижод тили саналиб, туркий тилининг мавқеи камситилгани — буларнинг ҳаммаси эски ўзбек тилининг тараққиётига тўсиқ бўлиб турган ижтимоий-сиёсий омиллардан эди.

Марказлашган давлатнинг — Темур салтанатининг ташкил топиши муносабати билан туркий тилининг (ўзбек тилининг) сиёсий мавқеи орта бошлайди. Отойи, Саккокий, Лутфий, Яқиний, Гадойи сингари адиблар она тилида гўзал ғазаллар ёзиб катта шухрат қозонган бўлсалар ҳам, улар форс-тожик адабий аъёнлари олдида бу тилининг мавқеини балеңд кўтара олмадилар. Юксак инсонпарварлик поясида туриб она халқ учун унинг ўз тилида ижод бошлаган Алишер Навоий шу ижоднинг кучи ва намунаси билан бу тилининг қудратини намойиш этди ва тарихда ўзбек адабий тилининг асосчиси деган шарафли номга эга бўлиб қолди.

Шу ўринда Алишер Навоий асос солган адабий тилининг, Навоий асарларининг барча туркий қавимлар учун умумий восита ва муштарак адабий-тарихий мерос бўлиб келганини ҳам эсдан чиқармаслик керак.

Ўз ижодига яқун ясар экан, адиб:

Олибмен тахти фармонимда осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
Хуросон демаким, Шерозу Табрес,
Ки қилмишлар найи қилким шакаррез;
Қулоқ бермиш сўзумга турку жон ҳам,
Не турку жон, балки туркмон ҳам

деганида тамомила ҳақли эди.

Ўзбек халқи орасидан чиққан Алишер Навоий ҳам, озарбай-жонлик Фузулий, туркман адиби Маҳтумқули ҳам тарихда ҳамма туркий халқларнинг ўз шоири бўлиб келган, уларнинг асарларини (эски ёзувда) ҳамма ўз талаффузи билан бемалол ўқийверган. Туркистон ўлкаси миллий жумҳуриятларга бўлиб юборилганидан кейингина бу халқларнинг имло ва тил меъёрлари бир-бирдан узоқлашиб, Навоий — ўзбеклар доирасида, Фузулий — Озарбайжон, Маҳтумқули — Туркменистон ҳудудида чекланиб қолди, орада тарихий-адабий меросдан узилишлар рўй

бериб турган айни пайтда масалан, Навоий меросини ўзбек китобхони ҳам осонликча ўқиб тушунмайдиган даражага бориб қолди.

Синаш учун саволлар:

1. Эски ўзбек тили деганда тилимиз тарихининг қайси даврини тушунамиз?
2. Эски ўзбек тили қачон ва қандай этник қатламларнинг адабий аънаалари асосида шаклланди?
3. Эски ўзбек тилининг шаклланишида юз берган тарихий жараённинг мураккаблиги нималарда кўринади?
4. Қайси маънода биз Алишер Навоийни ўзбек адабий тилининг асосчиси деб юртамиз?
5. Алишер Навоий асос солган адабий тил ва Навоий меросининг бошқа туркий халқлар тарихида қандай ўрин тутганини сўзлаб беринг.

АДАБИЁТЛАР

1. А.Ю. Якубовский. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Ташкент, 1941.
2. Б. Аҳмедов. Ўзбекларнинг келиб чиқиши тарихидан. Тошкент, 1962.
3. А.К. Боровков. Алишер Навоий как основоположник узбекского литературного языка. "Алишер Навоий", тўпла., М.-Л., 1946, 92-120- бетлар.
4. А.М. Шербақ. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962.
5. У. Турсунов, Б. Уринбоев. Ўзбек адабий тили тарихи. Тошкент, 1980.
6. Э.Н. Наджиб. Тюркоязычный памятник XIV века "Гулистон" Сейфа Сарани и его язык. Часть первая, Алма-Ата, 1975.
7. А.М. Шербақ. К истории узбекского литературного языка. "Академику В.А. Гордлевскому", тўпла. М., 1953.
8. Қозоқбой Маҳмудов. Туркий қавмлар тақдир. "Фан ва турмуш", ойнома, 1990, 12- сон, 20-21- бетлар.

Ўзбек халқи ва тилининг номланиши тарихидан

Ўзбек халқи узоқ тарихга эга бўлган қадимий туркий халқлардан бўлса ҳам, унинг ўзбек деб ном олиши анча кейинги даврларга тўғри келди. Тарихий манбалар ва илмий адабиётларда бу халқ "турк", "туркий улус", "чиғатой эли", "сарт", "ўзбак" (ўзбек) номлари билан, унинг тили эса "туркий", "туркча", "туркий тил", "чиғатой тили", "сарт тили", "ўзбек тили" каби номлар билан аталди.

Ўзбек халқи ва унинг тилига нисбатан қўлланган номларнинг энг қадимгиси ва кенг доирада оммалашгани "Т у р к" атамасидир.

Урхун-Энасой ва уйғур ёзуви битикларида, арабча, форсча

илмий ва адабий-тарихий ёдгорликларда “турк” сўзи этник маъно билан кенг қўлланилади ва у туркий уруф-қабилалар йиғиндисига нисбатан умумлаштирувчи ном ўрнида ишлатилади (турк будун-турк эли; турк билга қаған — турkning донишманд хоқони каби). Маҳмуд Кошғарий замонидан бошлаб Навоийгача бўлган даврда ва ундан сўнг — туркий халқлар ва уларнинг тили жаҳон маданияти саҳнасига кўтарилгандан кейин “туркий тил” деганда араб, форс тилларидан бошқа ва, ўрни билан, у тилларга қарама-қарши қўйилувчи учинчи бир тил — учинчи бир илмий-адабий, ижтимоий-сиёсий восита тушунилди.

Этнографик тушунча англлатишдан ташқари “турк” сўзи тарихда “содда”, “кучли (қудратли)” маъноларида ҳам учрайди. “Бобурнома”нинг Султон Аҳмад Мирзо ҳақидаги тавсифларидан бирида Бобур уни “турк ва мардона киши эрди” деб айтиш шу (кейинги) маънода тилга олган.

“Турк” атамасининг келиб чиқиши ҳақида ҳар хил фараз ва тахминлар бор, аммо бу фараз ва тахминлар ўзаро бир-бирига яқин келавермайди¹.

Алишер Навоий даврида “туркий тил” атамаси аввалги (кенг)маъносини сақлаган ҳолда бир оз торайган тушунча билан — Ўрта Осиёдаги туркий халқлар учун умумий адабий тил вазифасини ўтай бошлаган эски ўзбек тилига нисбатан ҳам қўлланилар эди. Умуман, Алишер Навоий яшаб ижод этган давр “турк”, “чиғатой”, “ўзбек”, “сарт” атамаларининг ўзаро дуч келган даври бўлиши билан бирга, бу тушунчаларнинг моҳият жиҳатидан фарқланган даври ҳам саналади. Алишер Навоийнинг бу атама ва тушунчаларга муносабати ҳақида шуни айтиш керакки, у ўзини чиғатой улусидан деб билса ҳам, бадний ижодда анча кенг доирада — умумтуркий мавқеда туриб иш кўрди, она тилида ижод бошлаб унинг ҳуқуқи учун курашганда, бу тилнинг ҳамма туркий халқлар учун умумий маданий восита бўлиб қолишига катта ишонч билан қаради.

“Турк” сўзи ва у билан борлиқ этнографик атамаларни қўллашда ҳозир ҳам баъзан айрим бепарқлик ва чалкашликларга дуч келиб турамыз. “Туркий тиллар (*тюркские языки*)” атамаси бор — бу атама туркий тиллар гуруҳининг умумий номини — яхлит тушунчани англатади. “Туркий тил (*тюркский язык*)” атамаси бор — у орқали умумдан бирини — у ёки бу туркий тилни ифода этамыз. “Турк тили (*турский язык*)” атамаси бор — “турк тили” деганда бир туркий тил — Усмоний туркларнинг — турк миллатининг тили тушунилади.

“Ч и г а т о й” атамаси Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чиғатой-

1

Бу ҳақда қаранг: А.К. Боровков. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка. “Алишер Навои”, тўпл. М.-Л., 1946, 118-бет; А.Н. Кононов. Опыт анализа термина ТУРК, “Советская этнография” журн., 1949, № 1.

2— Эски ўзбек тили ва ёзуви

хон номи билан боғлиқ ҳолда оммалашган. Босиб олинган вилоятларни Чингизхон ўз ўрилларига мулк қилиб тақсимлаб берган эди. Мовароуннаҳр, Еттисув, Фарғона вилоятлари тақсимотда Чиратойга тегишли бўлса ҳам, Еттисув вилояти Мўрулистон номи билан мустақил бўлиб ажралиб кетиб, Мовароуннаҳр ва унинг эли “Чиратой улуси” сифатида танилди. Аҳолисининг асосий қисми туркий уруғлардан иборат бу улуснинг тили ҳам “чиратой тили”, “чиратой адабийси” деб юритила бошланди.

XV аср охирида темурийлар ҳукмрон бўлган Мовароуннаҳрга шимолдан Шайбонийхон бошчилигидаги кўчманчи ўзбек уруғлари бостириб кела бошлайди. Қипчоққа бир қисм мўғулларнинг аралашувидан ташкил топган бу уруғнинг ўзбек деб аталишига Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (1313-1342) нинг номи асос бўлган эди.

Тарихдан биламизки, темурийларнинг Фарғонадаги ҳукмдори Заҳриддин Муҳаммад Бобур салтанатни шайбонийлардан ҳимоя қилишга астойдил уриниб кўрган бўлса ҳам, унинг қўли узоққа етмади; Мовароуннаҳрни Шайбонийхонга бериб Афғон ва Ҳинд тупроғига қараб йўл олди. Шу муносабат билан бу ерда “чиратой”, “ўзбак” деган айирмалар пайдо бўлди.

Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома”сида тасвирланишича, Шайбонийхон Самарқандни ишғол қилгандан кейин ерли аҳолига мурожаат қилиб:

Билки, мен барчага мушфиқдурмен,
Барча эл бирла мувофиқдурмен.
Чиратой эл мени ўзбак демасун,
Беҳуда фикр қилиб ғам емасун —

деган эмиш.

Муҳаммад Солиҳнинг ўзи ҳам темурийлардан кечиб Шайбонийлар томонига ўтиб кетган, Шайбонийга яқин кишилардан бўлиб қолган эди. Асарда хон атрофидаги кишиларнинг (ўзбекларнинг) шоирга қараб: “Сен, чиратой эли, нима учун хонга бунчалик яқин юрибсан?!” деб таъналар қилгани ҳам уқтириб ўтилади.

Шайбонийхон қўшинлари тез орада Фарғона, Тошкент, Хуросон вилоятларини қўлга киритади.

“Чиратойхонга қарашли улус” тушунчаси бора-бора “Чиратой улуси” тарзида халқ номига айланиб қолгани сингари “Ўзбекка қарам эл (юрт)” тушунчаси ҳам “ўзбек эли” “ўзбек юрти” тарзида айтилиб, охири ўзбак (ўзбек)га кўчиб боради.

Кўринадики, тарихий категория бўлмиш халқнинг (ва унинг тилининг) номланиши, бу ҳақдаги тушунчалар кўп жиҳатдан нисбий ва шартлидир.

Алишер Навоий, Бобур ва уларнинг замондошлари ўзлари

яшаб турган тарихий шароитда ўзини турк ёки чиратоё улусидан деб ҳисоблаган-у, аммо шайбонийларни ўзларига ёв деб таниган, айниқса, Бобур табиий тарзда унга очиқ душманлик ҳисси билан қараган. Ўзбек деган ном умумхалқ номига айланган ҳозирги пайтда эса биз илм ва адабиётимизнинг бу нодир сиймоларини ўзбек халқининг фарзандлари деб улурлаймиз ва бунда мантиққа зид бирор ҳолат бор деб ўйламаймиз.

“С а р т” атамасининг келиб чиқиши ва қўлланиши “чиратоё”, “ўзбек” номларидан бутунлай фарқ қилади. “Чиратоё”, “ўзбек” атамалари ҳукмдор шахс номининг (атоқли отнинг) халқ номига (турдош отта) айланиши йўли билан оммалашган бўлса, “сарт” атамаси халқнинг маълум ижтимоий қатламига унинг иқтисодий-маданий даражасига қараб берилган ном сифатида келиб чиққан.

В.В. Радловнинг изоҳига кўра, “сарт” сўзи қадимги ҳиндча (санскритча) “сартахалаха” сўзидан олинган бўлиб, “карвон-боши”, “савдогар” маъноларини билдиради. Маҳмуд Кошғарий “Девони”да ҳам сарт сўзи “савдогар” деб изоҳланган.

Мўғуллар Ўрта Осиёни истило қилганларидан кейин бу ерда ўтроқлашган, кент-шаҳар шароитида яшаб деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик билан шуғулланган аҳолини сарт (сартак, сартовул, сартактоё) деб атаганлар.

“Сарт” сўзини этник атама сифатида ўзбекча илмий адабиётлар ичида дастлаб Алишер Навоий асарларида учратамиз. “Муҳокаматул-луғатайн” асарида Навоий икки тилни қиёслар экан, она тилини туркий деб айтгани ҳолда, яна бир тилни (форс-тожик тилини) сарт тили деб атайди, она тилининг шеърят учун бой ва яширин имкониятлари борлиги ҳақида сўз юритади. Шундан кўринадики, бу даврда сарт деганда форс-тожик тилида сўзлашувчи ўтроқлашган аҳоли тушунилган. Қипчоқ уруғлари (жумладан, Шайбоний ўзбеклари) ўтроқ ҳолда ҳаёт кечирувчи аҳолини сарт деб атайверганлар¹. Бу одат илгари кўчманчи ёки ярим кўчманчи бўлиб яшаб келган айрим туркий уруғ ва элатларга ҳам хосдир.

С и н а ш у ч у н с а в о л л а р :

1. “Халқ тарихи” тушунчаси билан “халқнинг номланиши тарихи” тушунчалари орасидаги фарқни изоҳланг.
2. “Турк” атамаси тилимиз тарихининг қайси даврларига нисбатан ва қандай маънода қўлланганини айтиб беринг!

1

Туркистоннинг ўзбекларга қўшни бўлиб яшовчи қардош қозоқ, қирғиз аҳолиси орасида “сарт” атамаси ўзбекларга нисбатан кенг қўлланилади. “Бир сарт билан бир қозоқ (ёки қирғиз) нинг ўзаро муносабати, ҳазил-мутойибасини ифода этувчи латифаларда ҳам “сарт” атамасининг юқоридагича маъноси очиқ кўринади. Рус подшолиги амалдорлари эса Туркистонни “Туркистон” дейиш билан бирга, “Сартия” деб, маҳаллий аҳолини эса “сартлар” деб атади.

3. “Чиратой тили” номининг келиб чиқиши ва қўлланиши тарихини баён қилинг.

4. Ўзбек халқ (ва тили) тарихида “чиратой”, “ўзбак (ўзбек)” айирмаларининг пайдо бўлиши ҳақида фикр юритинг, ўзбек миллати ва миллий адабий тилига нисбатан “ўзбек” номининг оммалашуви ва қонуний тус олишини ҳикоя қилинг.

5. “Сарт” атамаси ва унинг қўлланилиш тарихи ҳақида маълумот беринг.

АДАВИЁТЛАР

1. А.К. Боровков. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка. “Алишер Навои”, тўпл., М.-Л., 1946, 92-120- бетлар.

2. В.В. Решетов. Узбекский язык. 1, Ташкент, 1959, 15-49- бетлар.

3. А.Н. Кононов. Опыт анализа термина “турк”. “Советская этнография”, журн., 1949, №1, 40-47- бетлар.

4. А.Н. Кононов. Родословная туркмен. М.-Л., 1958, 81- бет.

ЭСКИ ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ УМУМИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳозирги ўзбек адабий тили эски ўзбек тилидан қандай ўсиб, такомиллашиб чиққан бўлса, эски ўзбек тили ҳам қадимги ва эски туркий тилдан шу тариқа ўсиб ажралиб чиққан. Шунга кўра, эски ўзбек тили билан ҳозирги тилимиз орасига, эски туркий тил билан эски ўзбек тили орасига аниқ бир чизик тортиб бўлмайди.

Қадимги ва эски туркий манбалар тилининг асослари эски ўзбекчада ҳам сақланган. Эски ўзбек тилининг негизи ҳозирги тилимизда кўринади. Табиийки, орада маълум ўзгаришлар, тафовутлар ҳам бор. Масалага тил қурилишининг у ёки бу соҳалари бўйича назар солсак, бу ўзгаришлар янада очиқроқ кўзга ташланиб қолади.

Фонетик жиҳатдан қараганда, қадимги ва эски туркий тилда 4 та тилорқа (а, и, ў, у) ва 4 та тилолди (э, и, е, ў) — ҳаммаси бўлиб 8 унли фонема фарқланган. Унлиларнинг тилорқа (орқақатор) ва тилолди (олдиқатор) турларга ажралиши сўздаги товушларнинг ўзаро оҳангдош бўлишига — сингармонизмга асосланган.

Ҳозирги “Э” унлисига келганда шунга айтиш керакки, бу унли қадимги туркий ёзувларда алоҳида ҳарф билан ифода этилмаган. Олимлар бу товушнинг фонема сифатида кейинроқ шаклланишини қайд этадилар¹.

¹ Бу ҳақда қаранг. А.М. Шерба. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, 1970, 35- бет.

Сўздаги товушларнинг оҳангдошлиги (сингармонизм) икки йўналишда намоён бўлади. Бири — танглай бўйича (веляр-палатал сингармонизм), иккинчиси — лабланиш бўйича (лабиал сингармонизм). “Қышлаққа” сўзи тил орқа унлилари билан айтиляпти, бунда веляр (тилорқа, қаттиқ) оҳангдошлик бор. “Кўлўшдиляр” сўзида эса тил олди лабланган унлилар иштирок этапти, бундаги оҳангдошлик палатал ва лабиал хусусиятга эгадир.

Қадимги турклар тилида мавжуд бўлган бу фонетик қонуният ҳамма туркий тилларга “мерос” бўлиб қолди ва у ҳар бир тилнинг ўз ички қонуниятлари бўйича ривожланыпти. Ўзбек тилида эса бошқачароқ бир ҳолат юз берганини кўрамиз. Ҳамма туркий тилларда мавжуд бўлган оҳангдошлик қонуни (сингармонизм) бу тилда аста-секинлик билан заифлашишга ва бузилишга юз тутди.

Дастлабки эски ўзбекча манбалар тилида унча сезилмаса ҳам, кейинги давр адабиётларида бу ҳол (оҳангдошликнинг бузилиши) очикроқ кўринади, миллий тил даврига яқинлашганда эса қаттиқ товушли ўзакка юмшоқ товушли қўшимча, юмшоқ товушли ўзакка қаттиқ товушли қўшимча қўшиб айтиш ва ёзиш таомил тусига кириб борди. (Масалан, “қуруқлықдағы” ўрнида “қуруқликдаги”, “көришмәккә” ўрнида “көришмаққа” сингари).

Нима сабабдан бу тилда сўздаги товушларнинг оҳангдошлиги қонуни сусайиб, бузилиб кетди?

Тил тараққиётида ҳамма тиллар учун умумий бўлган қонунлар бор, шу билан бирга, ҳар бир тил учун унинг ўзига хос бўлган ички, хусусий қонунлар зуҳур этади. Ички қонуниятларнинг шаклланиши ва йўналишига баъзан айрим ташқи омиллар, муҳим ижтимоий-тарихий ҳодисалар таъсир кўрсатиши ёки туртки бериши мумкин. Туркий тилларнинг ҳаммасида сингармонизм қонуни ўз кучини сақлаб қолгани ҳолда, ўзбек тилида унинг заифлашиб кетишига ҳам тилимизнинг ички қонунияти ва унинг тараққиётига таъсир этувчи маълум ижтимоий-тарихий омиллар сабаб бўлган. Илмий ва диний адабиётлар туфайли, бир томондан араб тили талаффуз қондаларининг кучи, иккинчи томондан форс-тожик классик адабиёти ва ёнма-ён аралашиб яшовчи тожик халқи билан доимий иқтисодий-маданий ҳамкорлик, икки тиллилик аънаналари — буларнинг ҳаммаси жам бўлиб етакчи ўзбек уруғлари тилига, унинг фонетик қурилишига жуда катта таъсир кўрсатди. Шунинг натижасида ўзбек тилида (энг аввал ва кенгроқ бу тилнинг марказий шеваларида) сингармонизм дарз кетди. Арабча ва форсча-тожикча “*аҳу*”, “*баъла*”, “*гадд*”, “*назъкат*”, “*хиръмйн*” сингари

минглаб сингармонизмга яд тузилган сўзларни бу тил эгалари аслига фхшатиб таларфуз қилишга одатлана бордилар.

Кейинги давр эски ўзбек тилида (шеърийатда) ата, ана, бала, қара сингари туркча-ўзбекча сўзлар ҳам араб, форс сўзлари қолипида ата, ана, бела, қара тусини ола бошлади. Бу ҳол тилимизда Абид, Қадир, Абд, имла сингари сўзлар таркибида келувчи очиқ а (ʾ) га яқин тил орқа чўзиқ унлининг юзага келишига замин яратди.

У н д о ш л а р таркиби ва айрим товушларнинг сифати, фаол-сустиги масаласида ҳам эски ўзбек тили билан ҳозирги тилимиз меъёрлари орасида фарқлар бор, лекин масаланинг амалий аҳамиятини кўзда тутиб бу ўринда гапни эски ўзбек тилидаги бўрининг табиати, айрим фонемаларнинг сўз таркибидаги ўрни ҳақидаги маълумотларга буриш мақсадга мувофиқдир.

Бошқа туркий тилларда бўлганидек, эски ўзбек тилида ҳам сўзлар тарихан кам бўринли кўринишдадир: “ундош+унли+ундош” таркибли бар, кэл, баш, йуз, сув, туз, йэр, кэк каби сўзлар авчагина бор. Уларнинг аксарияти — кўп маъноли. Бундан ташқари, ич, ач, ат, эл, эт сингари икки товушли, айақ, қулақ, сарық, қара, икки, йэтти, уқи сингари икки бўринли ўзақлар ҳам кўп.

Олиmlар туркий тиллардаги ҳар қандай сўзнинг ўзаги аслида “ундош+унли+ундош” қолипида бўлиб, бошқа турдаги ўзақлар ё шу қолипдан маълум ўзгаришларга дуч келган бўлади ёки у ўзлашма сўздан иборат бўлиб чиқади деб ҳисоблайдилар¹. Бунинг аксича “ундош+унли+ундош” қолипидаги ўзақлар аслида икки товушли (“унли+ундош”) ўзақлардан шаклланган бўлиши мумкин деб ҳисобловчилар ҳам бор².

Бир неча сўзлар (торг, тарт, турт, бэрк, аст, уст) ҳисобга олинмаса, туркча-ўзбекча сўзлардаги бўрин таркибида икки ундошнинг ёнма-ён келиши, сўз таркибида эса икки унли товушнинг қатор келиши, табиий эмас. Тилимизнинг ўз сўзлари бўлиб кетган исм, васл, сабр, ҳажр, завқ; шуур, шаир, саат сингари сўзлар ҳам аслида араб тилидан ўзлашган.

Эски ўзбекчада ф, ҳ, ж (жан), ж (аждақа) товушлари ўзлашма сўзлар таркибида келади. Х ундоши эса йахшй ўхша ахтар сингари саноқли сўзлар таркибидагина учрайди. Соф туркча-ўзбекча сўзлар бошида Р, Л, Н товушлари, агар саноқли сўзлар мустасно қилинса, М, Н, В, З, Ш ундошлари ҳам келол-

¹ Н.А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков, изд. второе М., 1969, 89-2 бет.

² Бу ҳақда қаранг: И. Қўчқортоев, Б. Исабеков. Туркий филологияга кириш, Тошкент, 1984, 101-бет.

майди: б, г, д, п билан бошланган сўзларнинг кўпчилиги форс-тожик тилидан ўзлашган сўзлар эканини ҳам назарда тутиш керак.

Сўзнинг эски ёзувдаги шаклини (график қиёфасини) тасаввур қилиш орқали ҳам унинг манбаини билиб олса бўлади. Эски ўзбекчадаги матнлар тилини шу жиҳатдан таҳлил қилсак, тарки-

бида **ع ظ ط ض ص ذ ح ث** ҳарфларидан бири

иштирок этган сўз борки, уни араб тилига мансуб деб қаралса, хато бўлиб чиқмайди.

Туркча-ўзбекча сўзларнинг фонетик табиатини намоён қилувчи муҳим белги уларнинг сингармонизмга мослашган кўриниши (*барган, кэлгән, қўлдын-колдин, қурулды, көрўлди каби*) дир. Ўзлашма сўзларда эса, агар улар кўп бўғинли бўлса, сўз бўғинларининг оҳангдошлиги сақланмайди, *аҳан, бодд, гулб, вайлида, вайқза, дилбар* сингари сўзлар баланд-паст (қаттиқ-юмшоқ) оҳангда талаффуз қилинади.

Оҳангдошликни сақлаб қолган шеваларимизда *малаҳат, башарат, раъна* сингари ўзлашма сўзларнинг ҳам сингармонизм қолипиди *малаҳат, башарат, раъна* тарзида айтилишини ҳисобга олиш керак.

Юқоридаги сингари фонетик белгилар асосида биз учун туркча-ўзбекча сўзларни ўзлашма сўзлардан фарқлаб олишга, энг муҳими — эски ўзбек тилидаги луғавий бирликларни илмий таҳлил қилишга йўл очилади. Бу ўринда шуни уқтириб ўтиш зарурки, сўзларнинг арабча, форсча-тожикча деб ажратилиши шу сўзнинг асли, келиб чиқиши, қурилиши нуқтаи назаридандир. Араблардан келган ёзув бора-бора маҳаллий халқларнинг ўз ёзувига айланиб кетганидек, араб, форс-тожик тилларидан ўзлашган неча минглаб сўзлар ҳам ўзбек тилининг ўз мулкига, унинг миллий бойлигига айланиб кетган. Ўзбек тилининг луғат бойлигидан мустаҳкам ўрин олган сўзларнинг бугунги кунга келиб “арабча”, “форсча” деб изоҳланиши шу сўзнинг фонетик қурилишини тўғри тушуниш ва унинг имло асосларини англаб етиш учун қабул қилинган шартли лингвистик белги, холос.

Шу шартлилик йўлидан бориб, масалан, қуйидаги парчада учраган сўзларни текшириб кўрамиз:

وهکه عشقینک ظاهرا یتسام وهیم اولور اولمک مینگا
کر نهان توتسام دغی جان خو فیدوریشک مینگا

Ваҳки ишқинг заҳир этсәм ваҳм ўлур өлмөк мәнә
Гар ниҳән тутсәм дāғы жән хавфидур бәшак мәнә.

(Навоий)

Бу парчада “ваҳ”, “гар”, “жāн”, “бəшак” сўзлари энг аввал сўз бошида келган ундош товушларнинг табиатига қараб изоҳ қилинади. “Ваҳм”, “хавф”, “ишқ” сўзлари эса бўғин таркибида икки ундошнинг ёнма-ён келишига қараб, “зāҳир”, “ниҳāн” сўзлари сингармонизм талабларига мос келиш-келмаслигига қараб баҳоланади. Айрим сўзларнинг қайд этилгандан бошқа белгилари ҳам борки, бу белгилар (масалан, “ваҳ”, “ваҳм”, “ниҳāн”, “зāҳир” сўзларида “ҳ” нинг борлиги, “хавф”да эса “х”, “ф” товушларининг иштирок этиши, “ишқинг”, “зоҳир” сўзларининг айн, изғи билан ёзилиши ва б.) мазкур сўзларнинг туркча-ўзбекча эмаслигини кўрсатади, “этсəм”, “ўлур”, “өлмəк” сўзларида товушлар уйғунлиги акс этади — улар туркча-ўзбекча сўзлар. “Мəнə (бəнə)”, “дағи (тағи)” сўзлари “м”, “д” билан бошланувчи оз сонли туркча-ўзбекча лексик қатламлар жумласига киради, уларда ҳам сингармонизм зуҳур этган.

Сўзнинг фонетик қурилишини таниб иш кўриш ўз навбатида эски ўзбек тилидаги лексик қатламларни осонроқ фарқлаб олишга ва сўзнинг сарфий (морфологик) қолипни атрофлича тасаввур қилишга имкон беради.

Эски ўзбекча ёдгорликларни ўрганиш жараёнида бизга дуч келган нотаниш сўзлар маъносини луғатлар ёрдамида англаб олиш осон, аммо сўзнинг нотаниш шаклига дуч келганимизда оғирроқ ҳолат юз бериши мумкин: луғатларда сўзнинг ўзгарган кўринишларига изоҳ берилмайди.

Эски ўзбек тилининг с а р ф и й (морфологик) қурилишида ҳозирги замон ўқувчиси учун нотаниш бўлган сўз шакллари о т, с и ф а т, с о н, ҳ а т т о о л м о ш туркумларидагига қараганда феъл туркуми доирасида, кўпроқ учрайди.

Қўлланиш ўрнига қараб феълнинг равишдош, сифатдош шаклларини таниб олиш унча қийин эмас, лекин феълнинг тусланган кўринишлари орасида бир учи қадимги туркий тилга бориб борланувчи шундай сўз шакллари борки, уларнинг маъносини, ҳатто қайси шахс, қайси сон ёки қанақа замонда келётганини аниқ билиб бўлмайди. Бундай ҳолларда “Тарихий грамматика”га мурожаат қилишга тўғри келади. Масалан, “Муҳаббатнома”ни варақлаганда қуйидаги байтга дуч келамиз:

صراحی تولسه کوب آغزین اچالینک
بوگون مینخانه ده یرماق ساچالینک

Сураҳий тўлса куб ағзын ачалың,
Бу кун майхāнада йармақ сачалың.

1

Қаранг: Ғ. Абдураҳмонов, Ш. Шукуров. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. “Ўқитувчи” нашриёти, 1973.

Луғатлардан бизга нотаниш сўзлар маъносини аниқлаймиз:
сураҳий — *май идиши*; куб — *кув, май қуйиб қўйиладиган*
катта идиш, хум; йармақ — *танга, пул*.

اچالينك (ачалың), ساچالينك (сачалың)

сўзларини шакли ва мазмуни бўйича қандай тушуниш мумкин?

Ўзбек тилининг тарихий грамматикасига, унинг феъл шакллари тараққиётини изоҳ қилган бобига назар солсак, “ачалын” шаклининг буйруқ-истак майли, I шахс кўплиги маъносида қўлланганлиги маълум бўлади.

Буйруқ-истак майлининг I шахс бирлик маъносини англатувчи кўринишлари тарихда барайын, барайым, барғайым, барғайын шаклларида (қисқа ва юмшоқ товушли феъл негизлари билан бундан бошқа фонетик уйғунликда, яъни, масалан, кэлэйим, кэлгэйим тарзида) қўлланган, шу шахснинг кўплигини билдирувчи феъллар эса барайлық, баралы, баралым, баралын (бўлишсиз шакли — бармалын) шаклларида келган. Демак, “ачалың, ”сачалың” сўзлари буйруқ-истак майлининг I шахс кўплиги маъносидаги феъллардир; ачалың — очайлик, сачалың — сочайлик.

Байтнинг мазмуни шундан келиб чиқади: Қўлдаги идишимиз тўлса, кувнинг (хумнинг) оғзини очайлик, тангаларимизни бугун шу майхонага сочайлик (сочиб кетайлик)”.

Буйруқ-истак майлининг иккинчи шахси бирликда *бар, барғыл, барғын*; кўликда *барың, барыңлар, барыңызлар* шаклларида, учинчи шахси эса, *барсун (барзун) — барсунлар, бардық (бардик) — бардықлар* тарзида қўлланган.

Ҳозирги тилимиз меъеридан феълнинг *бардық (борсин)* кўриниши, табиий, анча узоқроқдир, аммо бу шакл Алишер Навоий асарлари тилида учраб туради.

تېلبە كۈنگۈنگى نوايى ضبط ايلاي آلمادينك
ايمدى چيك اندين ايليك هوسارى بارسه باردينك

Тэлба к ө н л у қ н и, Наваий, забт айлай алмадың,
Эмди чек андын илик, ҳар сары барса бардык.

Мазмуни: “Телба кўнглингни, Навоий, ўзинг бошқара олмадинг, энди ундан қўлингни тортки, қаерга борса бора-версин!”.

Феълнинг аниқлик майли бўйича бошқа нотаниш шакллар ҳам учрайди. М а с а л а н, ҳозирги-келаси замон феълининг I шахс бирлигида бўлишсизлик маъноси билан қўлланган *барман*

(дэмән) шаклини олайлик. Алишер Навоий асарларида бу шакл анча кенг қўлланган:

كويونگ باريدا قيلمٰن جنتقا كذار هرگز
قدينك قاشيدا سالمان طوبىغا نظر هرگز

К о й у ң барыда қылман жаннатқа гузар ҳаргиз,
Қаддың қашыда салман тубийға назар ҳаргиз.

Байтдаги “гузарқылман” — гузар қилмайман (ўтмайман), “назар салман” — назар солмайман маъносидадир. Шу маъно аниқлангандан кейингина байтнинг мазмуни келиб чиқади: “Сенинг кўчанг (томонинг) турганда, жаннат йўлига бурилмайман, сенинг қадингни кўрганда, (жаннатдаги) тубий дарахтига ҳам назар солмайман”.

Эски ўзбек тилининг синтактик қурилишида ҳам алоҳида эътибор билан ўрганиш лозим бўлган жиҳатлар бор. Форс-тожик тилидан (қисман арабчадан) ўтиб қолган ёки бевосита унинг таъсирида шаклланган синтактик алоқалар — тенг ва тобе бирикма кўринишлари ана шулар жумласидандир.

Гап шундаки, тенглик асосига қурилган сўз бирикмалари ҳам, тобеланиш асосига қурилган сўз бирикмалари (тожикча изофалар) ҳам эски ёзувда график жиҳатдан фарқ қилинмайди.

Тажрибали китобхон **درد غم** (*дард гам*) бирикмасини тенг боғловчи ёрдами билан “дарду гам” тарзида; **داغ هجران** (*дәғ ҳижрдн*) ни эса форс-тожик тили синтаксиси нуқтаи назаридан ҳоким сўзга изофа белгиси (-и) ни қўшиш орқали тобе алоқага айлантириб “дәғи ҳижрдн” (ҳижрон доғи) тарзида ўқиган, форсча-тожикча сўз бирикмаларининг табиатидан беҳабар киши эса бу алоқаларни фарқлашга ва эски ёзув матни бўйича уларни ўз қолипига солиб ўқишга қийналади. Мумтоз адабиётимиз асарларини ҳозирги ёзувга кўчиришда, тўғри кўчирилган матни ўқишда, айниқса, ғазалларни қўшиқча, куйга солиб ифода қилиш пайтида ҳамон ғализлик ва хатоликларга йўл қўйилмоқда. Энг қўпол хато тенг алоқани тобега (м а с а л а н, “ақлу ҳуш” ни “ақли ҳуш” га) ва, аксинча, тобе алоқани (форс-тожик изофасини) тенг алоқага (“доғу ҳижрон” га) айлантириб қўллашда кўринади.

Тенглик асосига қурилган синтактик алоқалар маъно жиҳатдан ўзаро яқин (ёки қарама-қарши) бўлган икки сўзнинг -у, -ву, ва боғловчиси ёрдамида бирикишидан юзага келади.

عقل لهوش	(ақл ҳуш) — ақлу ҳуш,
يار برادر	(yār birādar) — ёру биродар,
صبح شام	(subḥ shām) — субҳу шам,
جورجفا	(жавр жафā) — жавру жафа.

Изофа деб юритиладиган тобе алоқаларда эса “аниқланмиш+аниқловчи” муносабати мавжуд бўлади, яъни ўзбекчада “ҳижрон доғи”, “бевафо дунё” кўринишидаги бирикма қисмларининг ўрни алмашилиб (аниқланмиш олдинга, аниқловчи кейинга ўтиб) ва аниқланмиш ўзига изофа кўрсаткичи (-и -йи)ни олиб аниқловчи қисм билан боғланиб келади:

شام هجران	(shām ḥijrān) — “шоми ҳижрон” ўқилади,
“ҳижрон шоми (айрилиқ шоми)”	маъносидаги изофа; اهل درد
(аҳл дард) — аҳли дард (дард аҳли);	شاه ظالم
(shāḥ zālim) — shāḥи zālim (золим шоҳ);	آرام جان
(ārām jān) — ārāми jān — (жон ороми);	تيغ هجر
(тиг ҳажр) — тиги ҳажр (ҳажр тиги);	دفع سودا
(дафъ савдā) — дафъи савдā (ғам-ғуссадан қутулиш).	آهوى بيابان
مى ناب	(май нāб) — майи нāб (тиниқ май);
(āḥу бийāбāн) āḥуи бийāбāн (чўл кийиги).	

Эски ўзбекчада (китоблар номида, ижтимоий-сиёсий, диний атамалар таркибида) араб тилидан ўтган изофалар ҳам учрайди.

Арабча изофалар қурилиши форсча-тожикча изофаларга жуда ўхшаш: аниқланмиш аввал, аниқловчи кейин келади, ўртада аниқлик кўрсаткичи **ال** “ал” ёзилади, лекин “ал” аниқловчи қисмнинг бош товуши билан ассимиляцияга киришиб ўзгариб кетади ва турлича ўқилади:

маҳбуб ал-қулуб	محبوب القلوب	(маҳбуб ул-қулуб),
дар-ал-фунун	دار الفنون	(дар ул-фунун),
лисāн-ал-тайр	لسان الطير	(лисāн-ут-тайр).

Араб тили изофасидаги аниқлик кўрсаткичи (**ال**) нинг қандай талаффуз қилиниши изофа таркибидаги аниқловчи қисмининг келиши шакли билан боғлиқ бўлади. Агар аниқловчи қисм

дан **سى ە وم ك ق ف غ ع خ ح ج ب ا**

иборат ой ҳарфлари (ҳуруфул-қамария) дан бири билан бошланса, талаффузда -ул сақланади; агар бу сўз **ذ د ث ت**

лардан иборат қ у ё ш **ن ل ظ ط ض ص ش س ز ر** ҳ а р ф л а р и (ҳуруфуш-шамсия)дан бири билан бошланса,

аниқлик кўрсаткичи **ال** "ал" талаффузда аниқловчи сўзнинг биринчи товуши билан ассимиляцияга дуч келади, ўзгариб кетади. Қиёсланг:

لسان العرب лисанул-араб. Бунда аниқловчи "араб" сўзи ой ҳарфи — **ع** билан бошланган,

-ул- сақланыпти. **غرائب الصغر** *Гараибал-сигар*. Бу

ўринда эса аниқловчи "сигар" сўзи қуёш ҳарфи билан бошлан-
япти, -ул **ال** кўрсаткичи ассимиляцияга учраб ўзгариб кетади:

гарайибус-сигар.

Адабий-тарихий ёдгорликларни ўқиганда баъзан ўта мураккаб қурилишли жумлаларга дуч келамиз. Бу жумлаларнинг мазмунини илғаб олиш қийин бўлмаса ҳам, синтактик қурилишнинг ўзини ҳозирги тилимизда мавжуд бўлган бирор қолишга нисбат беролмаймиз. "Бобурнома"нинг Умаршайх Мирзо ҳақидаги сатрларини эста олайлик: ўз отаси ҳақида Бобур ёзади:

نيچا نوبت قاين آتاسي يونس خان نى كيم چنگيز خان تينگ

ايكيني اوغلى چغاتاي خان نسلى دين دور چغاتاي خان تينگ

يورتيدا مغول اولوسى تينك اوشا پيت داگى خانى اول نوستدا

اول ایدی کیرمینینگ اولوغ آتام بولغای استعدا قلیب کیلتوری
آخر نوبت کیلتورگاندا کیر اول فرصتدا تاشکند ولایتی عمر
شیخ میرزا نصر فیدا ایدی کیر کتاب لردا شاش بیتیر لار
بعض چاچ بیتیر لار کیم کمان چاپی اندین عبارت دور بوردی

“Нэчэ навбат қайынатасы Йунусханны ким, Чинизханның иккинчи ўрлы Чығатайхән наслидындур, Чығатайханның йўртидә мўрул ўлўсиниң ўша пайтдәги ханы ул фурсатдә ул эди ким, мэның улур атам бўлғай, истидъа қылыб кәлтурды”...

“Ахир навбат кәлтургөндә ким, ул фурсатдә Ташканд вилайаты Умаршайх Мирзә тасарруфидә эди ким, китәбларда Шәш бутурләр, баъзи Чәч битурләр ким, “камәни чәчий” андын ибаратдур, бәрди.”

(БН, 1960, 63- бет.)

Назмият тилида бундай мураккабликлар, айниқса кўп. Қисмлар орасидаги грамматик муносабатлар баъзан ўқувчига жуда заиф кўринади, байтларнинг мазмунни ўта мавҳум, кейинги мисрадаги фикр аввалчисига боғланмагандай туради. Сўз маъноларини ечиб, бирикмаларнинг ўзаро алоқаларини аниқлаб бўлгандан кейин ҳам умумий мазмун осонликча “уч бермайди”. Мана, мисол учун Алишер Навоийнинг “Муножот” куйига солиб айтилган “келмади” радифли ғазалини олайлик. Ғазалнинг олдинги байтларида шоир “кеча келгумдур” дебон ваъдасидан чиқмаган “сарв гулрў”дан қаттиқ зорланади ва ғазал охирига бориб:

طالب صادق تاپيلماس يوقسه کيم قويدی قدم
يولغا کيم اول قدم معشوقی اوتر وکيلمادی

Талиби сәдиқ тапилмас, йўқсаким, қўйды қадам,
Йўлакким аввал қадам, маъшуқи ўтру кэлмади.

деб ёзади.

Байтнинг мазмуни бошқачароқ йўналишдадир. Уни зорланиш оҳангидаги мисраларга ҳам, ҳасби ҳол (лирик қаҳрамоннинг ҳолати) ифода қилинган мисраларга ҳам боғлаб бўлмайди.

Байт таркибидаги сўзларнинг ҳаммаси таниш, “ўтру” — “қарши чиқиш, дуч келиш”; “Талиби сәдиқ” изофаси — *садоқатли талабгар, аҳди маҳкам, фидоий ошиқ* маъносидадир.

Шоир шунча ўқинч ва изтироб изҳоридан кейин ўзига қаратилган киноя билан “талиби сәдиқ тапилмас, йўқсаким (топилганда эди), йўлга аввал (биринчи бўлиб) қадам қўйса (“қўйды қадам”), “маъшуқи ўтру кэлмади (маъшуқи дуч келмай қолмас эди)” деган гапни илова қилади. Бошқача қилиб айтганда, адиб: “Шунча оғир ҳолат юз берди-ю, бунга ўзинг айбдорсан, сен толиби содиқ даражасида ҳаракат қилмадинг” демоқчи. Бу унинг инсоний севги, муҳаббат йўлидаги зоҳирий мазмунидир. Бу ерда тасаввуфона мазмунни ҳам назарда тутиш зарур. Маъшуқа — ишқи илоҳий объекти: худо; ундан башорат бўлмаса, ошиқнинг васлга интилиши қийин. “Толиби содиқ топилмас”, дейиш билан шоир ўзининг худога етишиш йўлидаги интилишларининг сустиглигига ишора қилади.

Тилимиз тарихида учраб турадиган бундай мураккаб синтактик қурилишларни илмий тушунишда бўлғуси филологлар учун энг ишончли йўл дуч келган парчаларни грамматик таҳлил қилиш йўлидир.

Г р а м м а т и к т а ҳ л и л натижасида матндан (байт ёки жумладан) англашилган мазмуннинг грамматик асослари, ҳаракат ёки белги қаратилган шахслар, гапнинг таркибий қисмлари, гапнинг грамматик марказлари, гап бўлаклари, гап бўлаклари билан бевосита алоқада бўлмаган қисмлар (ундалма, кириш ва киритмалар), гапнинг уюшган ва ажратилган бўлаклари, шулар билан боғлиқ ҳолда, тиниш белгиларининг ўрни — буларнинг ҳаммаси фақат таҳлил жараёнидагина ойдинлашади, шу орқали ифоданинг мазмун-моҳияти намоён бўлади.

Грамматик таҳлил таҳлил қилинаётган парчанинг таркибий қисмларини фонетик ҳамда лексик жиҳатлардан кузатиб бўлинганидан кейин, ифоданинг мазмунини атрофлича ва қатъийроқ қилиб аниқлаш керак бўлиб қолган ҳолларда, айтиқса, жуда зарур.

“Муҳокаматул-луғатайн”да “йўғламсынмақ” феълининг қўлланишига мисол қилиб шундай байт келтирилган:

زاهد عشقین د یساکه قیلغای فاش بیغلامسینیر و کوزیگا کیلاماس یاش

Зәҳид ишқын дэсәки, қылғай фәш,
Йығламсыныр-у, көзигә кәлмәс йаш.

Байтда “зәҳид” дан бошқа изоҳ талаб қиладиган сүзлар йўқ. “Зәҳид” — дунё ишларидан қўл ювиб тоат-ибодат билан шуғулланувчи ёки одамлар кўзига ўзини шундай қилиб кўрсатувчи киши. Лекин байт таркибидаги синтактик бирликларнинг ўзаро грамматик муносабатлари унча аниқ эмас. Бунда кўп қисмли қўшма гап кўриниши бор. Фикрнинг биринчи тугаллиги (биринчи қисми) “Зәҳид ишқын дэсә” да кўриняпти; “дэсә” — айтса, сўраса — III шахс, (у)га боғланган кесим: (у) деса (у сўраса); “деса” — ўтимли феъл билан ифодаланган кесим, тушум келишиги формасидаги отни — воситасиз тўлдирувчини тақозо этади: ишқин (и) дэсә; “ишқин” сўзи таркибида тушум келишиги кўрсаткичи -н дан ташқари III шахсни билдирувчи эгалик аффикси ҳам бор: ишқ, ишқ+и, ишқ+и+н; эгалик кўрсаткичи ўзига боғлиқ бўлган отнинг (“зәҳид”нинг) қаратқич келишиги формасида келишини талаб қилади. Демак, “Зәҳид(нинг)” — аниқловчи: “Зәҳид(нинг) ишқин(и) дэсә (лэр)”.

“Иккинчи нисбий тугал фикр “қылғай фаш” да ифода этиляпти: “қылғай фәш” — “фәш қылғай” — III шахсга боғланади: у (яъни Зәҳид) фаш қылғай (эга+кесим). “Йығламсыныр” — бу ҳам “Зәҳид”ни назарда тутувчи “у”га — III шахсга боғланади — кесим, аммо у (“йығламсыныр” феъли) “фаш қылғай” билан уюшган кесим эмас, мустақил гапнинг ифодачиси — алоҳида кесимдир. “Көзигә кәлмәс йаш” — тўртинчи қисм: “тўлдирувчи+эга+кесим”.

Шундай қилиб, байтда 4 нисбий фикр ифодачилари — 4 қисм бор экан: биринчи икки қисм — эргаш гапли (шарт эргаш гапли) қўшма гап, иккинчиси — тенг (зидловчи) боғловчили боғланган қўшма гап; эргашини ва боғланиш йўли билан ҳосил қилинган аралаш типли мураккаб қўшма гап; биринчи, иккинчи, учинчи қисмлар ўзаро вергул (,) билан ажратилади, гап охирида нуқта бор.

Алишер Навоийнинг Мавлоно Лутфий таҳсинига сазовор бўлган бир байти (“оразин ёпқоч”...) адабиёт дарсликларида тўғри

изоҳи билан берилган. Бироқ байтии ўқиганда кўп ўқувчи (ва ўқитувчи) лар унинг грамматик ҳолатини бузиб ўқийдилар “... пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлгоч қуёш”ни “пайдо бўлур, юлдуз ниҳон бўлгоч қуёш” деб янглиш ифода қиладилар. Мисраи бу тарзда ўқиганда “қуёш ботгач, юлдуз пайдо бўлганидек” ибораси “юлдуз ботгач, қуёш пайдо бўлганидек” га айланиб қолади.

Эски ўзбек тилида ёзилган адабий-тарихий манбалар тилига хос услубий хусусиятлардан бири айрим тушунча ва фикрларни к ў ч м а маъно англатувчи воситалар билан, мажозий ва қиёсий мазмунга эга бўлган м у р а к к а б и ф о д а л а р билан баён қилиш усулидир.

Ўрганилаётган манба матнидаги нотаниш сўзлар маъносини луратга қараб билиб олишимиз мумкин. Сўз шаклини ҳам тўла танидик деб фараз қилайлик, жумлаларнинг синтактик ҳолатини тасаввур қиляпмиз, лекин бадний фикр ифодалашнинг тарихий услубиятини яхши билмаслигимиз сабабли, мазмун чиқаришга, бари бир, қийналамиз.

Эски ўзбек адабий тилида фикрни м а ж о з и й й ў л билан баён қилишга жуда катта аҳамият берилган. Бадний тасвир давомида шоир “дунё”ни дунё деб қўя қолмайди, “чарх” дейди, ҳатто уни маълум сифатловчилари билан “чархи кажрафтор (тескари айланувчи чарх)”, “чархи дун (пасткаш дунё)”, “чархи кўҳан (кўҳна чарх)” тарзида мақсадга мувофиқлаштириб танлаб қўллайди. Шоир учун “ошиқ”ни ошиқ дейиш камлик қилади. Унинг ўрнида “мажнун”, “мубтало”, “беқарор”, “зор”, “қул”, “девова”, “бехуд” сингари бўёқли сўзларни ишлатиш қўл келади. Севгилисига мурожаат қилганда ҳам, у “дилбар”, “дилдор”, “гулизор”, “сиймбар”, “сарвиноз”, “қора кўз”, “лайло”, “зебо”, “ой”, “гул”, “парирў” каби неча ўнлаб воситалардан бирини танлаб олади.

Мажозий маъно учун қўлланган воситалар ш а х с ёки н а р с а-ҳ о д и с а л а р н и ифодалашга қаратилган бўлса, бу маънони илраб олиш унча қийин эмас. Бундай ифодалар ҳ а р а к а т ёки ҳ о л а т н и англатишга хизмат қилдирилса, уни тушуниш учун тажрибасиз китобхон бир оз тараддудга тушиб қолиши мумкин.

“Ҳайратул-аброр”нинг золим подшолар ҳақида ёзилган бобларини эсга олайлик. Саройдаги маншатпарастлик, бузғунчилик кўриқишларини фош қилар экан, шоир бу бузғунчиликлар одат тусига кириб бораётганини қайд этиб ва унинг даҳшатли оқибатларини олдиндан хабар қилиб шундай дейди:

شام جهان صحفه سين ايلاب قارا
 پرده ظلمت چو ياپيب ايل ارا
 راست ياريم تون كاديگيل حال بو
 هم سينگا هم خيلىنگا احوال بو
 جام بو احوالينكا قان ييغلابان
 شمع كويوب اشك قشان ييغلابان

Шам жаҳан сафҳасин айлаб қара,
 Пардаи зулмат чу йапыб эл ара
 Раъст йарым тунгә дэгил ҳал бу,
 Ҳам сенгә, ҳам хайлингә аҳвал бу.
 Жам бу аҳвалингә қан йиғлабан,
 Шамъ куйуб ашкфишан йиғлабан

Шоир “кеч кирганда” ёки “қоронғулик тушганда” дейиш мумкин бўлган жойда “шом жаҳон саҳифасини қаро қилганда ва эл устига зулмат (қоронғулик) пардасини ёпганда” деб гапирди. “Бу одатдан ҳамма бешиб кетди” дейиш ўрнига шоир майнинг қизил рангига ишора қилиб “жом (май косаси) бу аҳволингни кўриб қон йиғлайди” дейди ва “базмларни ёритиб турган шам кўз ёшларини тирқиратиб ёнади (кўз ёши тўкади)” деб ёзади.

Ҳазаллар таркибида ифоданинг мажозий воситаларидан жуда кенг фойдаланилади. Баъзан байтлар ёки бутун-бутун ҳазаллар мажоз асосига қурилган бўлиши мумкин. Навоий ҳазалларидан кўчирилган машҳур байтни мисолга олайлик:

سحر خاور شاهى چرخ اوز را کیم خیل حشم چیکدی
شعاعی خط بیلا کوه سارا و زا آلتون علم چیکدی

Саҳар хāвар шаҳи чарх узрəким хайли ҳашам чəқди,
Шуайи хат билə кўҳсар узə алтун алам чəқди.

Хāвар шаҳи — шарқ подшоси, куёш;
чарх узрə — дунё буйлаб.

Хайли ҳашам чəкмəк — нур таратиб чиқмоқ;
шуайи хат билə — шуълали чизиқлар билан; безакли хат
билан

алтун алам чəкмəк — қизил байроқ тикмоқ.

Мазмуни: “Эрта тонгда Қуёш дунё юзига ўз лашкарини
ҳашам билан тортди, шуълали нур билан тоғ устига қизил бай-
роғини тикиб қўйди”.

Ғазалнинг биринчи байтида ифодаланган ҳукм кўпинча
иккинчи байтда мажозий-қийёсий маънодаги ана шундай усул
билан далилланади. Мана, кузатинг:

بوجسم نزار ايچراگونکلومنى گمان قيلمانگ
شاهى که قوروراند اکيم کوردى ثمر هرگز

Бу жисми назар ичрə кəңлўмни гумāн қылман,
Шахэки қурур, анда ким кəрди самар ҳарғиз.

(Навоий)

Жисми назар — заиф жисм; самар — ҳосил.

Мазмуни: “Менинг заиф жисми ичида кўнғил борми-йўқми
деб гумон қилманг, қуриган шохда мева битганини ҳозиргача
ҳеч ким кўрган эмас”.

عشق ایستان بولسا مجنون ایلاغای پیرولیم
یول نی فی بیلگای کیشی تارهنما کورساتماکای

Ишқ истар бўлса Мажнун айлағай пайравлығым,
Йўлни не билгэй киши, та раҳнамā көрсөтмөгэй?!

(Бобур)

пайравлығ — изидан бориш, эргашиш;
раҳнамā — йўлбошчи, йўл бошловчи.

Мазмуни: “Мажнунки ошиқлиқда машҳурдир, мабодо у ишқ истаб қолса, менинг изимдан келаверсин, ахир бирор раҳнамо йўл кўрсатиб турмаса, киши йўлни қандай қилиб топади?!

Навоий “Хамса”сидаги сарлавҳаларда, Навоийнинг насрий асарлари ва илмий рисоаларида мажозий ифодалар кенг ўрин олган. Хондамирнинг Алишер Навоий фазилатларини баён қилишга бағишланган “Макоримул-ахлоқ” асари ҳам бошдан-оёқ шу услуб билан ёзилган.

Эски ўзбек тили ёдгорликларини, жумладан, Навоий асарларини ўқиб ўрганиш устида гап борганда, баъзан талабалар, ҳатто, айрим филолог ходимлар ҳам бу ёдгорликлар тилининг оғирлигидан зорланадилар. Тўғри, оғирлиги оғир, лекин, масалан, Алишер Навоий асарларини олсак, Навоий асарларининг тили, биринчидан, ҳамма ўринда бирдек оғир эмас. Унинг:

Кичакибگو م دورديبان اول سروگل و كيلمادی
كوزلاريم گا كيجاتا نك آتقوجه اويقو كيلمادی

Кэчә кэлгүмдүр дэбэн ул сарви гулру кэлмәди,
Көзләримгә кэчә танг атқуча уйқу кэлмәди —

каби байтлари қайси жиҳатдан оғир? Соф туркона, табиий, жонли ифодалар жуда кўп Навоийда, лекин уларнинг аксарияти шеърий ўлчовга солингани учун бизга мураккаб кўринади. Қолаверса, “оғир” ифодалар адибда атайлаб оғирлаштирилган эмас, аксинча, мазмун кенглиги ҳисобига, шеърий санъатнинг мураккаблиги ҳисобига “оғирлашган” бўлади.

Орадан бир неча асрлик тарихий даврлар ўтиб тилимизнинг ички қурилиши ва услубиятида катта ўзгаришлар юз берди. Бунинг устига эски ўзбек тилининг фонетик ҳамда лексик-грамматик хусусиятлари чуқурроқ ўрганилгани йўқ. Бу тилнинг услубий хусусиятлари ҳақида эса ҳали гап очилган эмас. Фикрни мажозий воситалар орқали ифодалаш услубига баъзи тадқиқотчиларимиз “дабдабали услуб” деб менсимай қараб

келдилар. Аслини олганда, мажоз йўли билан фикр англатиш услуби катта ва ўзига хос бадиий санъат деб баҳоланиши зарур. Алишер Навоий ўзининг фалсафий, илмий-адабий қарашларини шу юксак услуб билан ифода қилган экан, уни чуқур ўрганиш, мазмуни ва санъат сирларини очиб бизнинг вазифамиздир. Биз аждодларимиз томонидан қолдирилган катта хазинани қадрлашимиз ва ўқиб ўрганишимиз жуда зарур. Эски ёдгорликларни унинг ўз ёзувида ўқиб ўрганиш орқалигина биз умум-халқ мулкига айлантиришимиз мумкин.

С и н а ш у ч у н с а в о л л а р :

1. Қадимги туркий тилдаги унлилар ва эски ўзбек тилида бу унлиларнинг ўзгариб бориши ҳақида маълумот беринг.
2. Эски ўзбекча манбалар тилини таҳлил қилишда сўзнинг фонетик қурилишини ҳисобга олиб иш кўришнинг аҳамияти.
3. Сўздаги товушларнинг оҳангдошлиги (сингармонизм) нима? Эски ўзбек тили манбалари тилида сингармонизмнинг зуҳур этиши.
4. Эски ўзбек тилининг морфологик жиҳатдан бўлган хусусиятлари ва уларни ўрганиш.
5. Эски ўзбекча манбаларда тенг ҳамда тобе алоқаларни фарқлаш зарурлиги. Форс-тожик ва араб тилларидан ўтиб қолган изофалар.
6. Эски ўзбекча манбаларни грамматик таҳлил асосида ўрганиш ва унинг аҳамияти.
7. Эски ўзбекча манбаларни ўрганишда тил услубиятини билишнинг муҳимлиги.

Т о п ш и р и қ л а р :

1. Қуйидаги парчаларни ўқинг, сийрак қилиб кўчиринг. Сўзнинг фонетик қурилишига қараб унинг тарихий-этимологик маркасини аниқланг. Туркча-ўзбекча сўзлар устига “ўзб.” деб, ўзлашма сўзлар устига “ўзл.” деб ёзиб қўйинг. Туркча-ўзбекча сўзлар таркибидаги товушларнинг ўзаро оҳангдошлигига (яъни сингармонизмнинг зуҳур этишига) эътибор беринг:

اوت غايا قغیل سرونی اول قدر عنا بولماسا
بیل گابیرگیل گل نی اول زحساز زیبا بولماسا

Ўтга йақғыл сарвни, ул қадди раъна бұлмаса,
Йәлгә бәргил гулни, ул рухсары зәба бұлмаса.

(Хусайний)

عدل قولاً غيلاً ايشيت حاليمى
ظلم قيلور بس كه مينكا ظالمى
اون ايكى آيدا كيلا دور برطنام
اوزگا لاره راحت و مينگا عذاب

Адл қулағы-лә эшит ҳәлими,
Зулм қылу, баски, мәнгә зәлими
Үн икки айда кәләдур бир танәб,
Өзгәләрә рәхәт-у, мәңә азәб.

(Муқимий)

2. Ұқинг, жуда сийрак қилиб кўчиринг. Матндаги сўзларни морфологик жиҳатдан таҳлил қилинг:

а) сўзларнинг тепасига унинг қайси туркумга мансублигини кўрсатинг;

б) сўз таркибидаги ҳар бир морфема (ўзак ёки қўшимчалар)ни юқоридан пастга қараб тортилган чизиклар билан ажратинг, чизиклар орасига ўзак ва аффиксларнинг тавсифини (масалан, от ўзак, феъл ўзак; ясовчи қўшимча, сўз шаклини ҳосил қилувчи, ўзгартувчи қўшимча ва б.) ни ёзиб қўйинг, феъллар бўлса, уларнинг тусланган-тусланмагани, тусланган феълларнинг майл-замони, шахс-сони, даража (нисбат) формаларигача тўла изоҳланг:

سينى مېن انگلاما ديم بى وفا ايمىشتوك سين
كونگل گآفت و جان غابلا ايمىشتوك سين

Сәни мән аңламадым, бәвафә
эмиштуксән,
Көңүлгә афат-у жәнға балә
эмиштуксән.

(Оттойи)

آينه سيننگ يوزونگ كوروبان لاف اورسا يوزوندا يوق اول صفاسى

Айна сәнің йүзүң көрүбән

Лаф урса йүзүндә йүк үл сафәсы (Саккокий)

كىل اى ساقى كيتوركىل باده ناب
كوله اوينا يواچسون لار بواصحاب

Кәл, әй сәқий, кәтургил бадан нәб,
Кулө ййнайу ичсунләр бу асқаб.

("Муҳаббатнома")

3. Қуйида келтирилган бирикмаларни тенг ва тобе алоқа турларига ажратинг. Нуқталар ўрнига тенглик (-у, -ю) ёки и з о ф а (-и, -йи) белгиларидан тегишлисини қўйиб икки қаторга ёзинг: Намуна: қаҳр ... ғазаб — (қаҳру ғазаб), дунйā...бәвафā — (дунйайи бәвафа): ашиқ...бечāра, хаста...майус, тути...ширин сухан, балā ... жавр, сабр ... тāқат, фасл ... баҳār, лутф ... эҳсāн, аҳд ... паймāн, суд ... савдā, меҳр ... вафā, асир ... чашм, āҳу ... бийāбāн.

4. Матни ўқинг, мазмунини грамматик таҳлил асосида изоҳланг, тиниш белгиларини ўзингиз қўйинг:

آدمى ايرسانك ديباگيل آدمى
انى كيم يوق خلق غميدىن غمى

Адами эрсәң дәмәгил āдами

Аниким йүк халқ ғамыдын ғамы. (Навоий)

کیم کوروب دورای کونگول اهل جهان دین یخشیلیق
کیم که اندین یخشی یوق کوز تو تما اندین یخشیلیق

Ким көрүбдүр, эй көңүл, ахли жаҳандын йахшылык
Кимки андын йахшы йўқ, көз тутмә андын йахшылык.

(Бобур)

سر عشقینک نی دی آلمان یازا هم آلمان کیم
تیلی ایلی قلم و کونگی قال کیلدی جواب

Сирри ишқинғни дә алман, йаза ҳам алман ким,
“Тили икки, қаламу көңли қара” кәлди жавāб.

(Навоий)

هر لېينگ اولگان نی تيرگوز مکدا جاناجان ايرور
بو جهتدين بر بر يسي بولا جاناجان ايرور

جانيم انداق تولدی جاناندين که بولماس فهم کیم
جان ايرور جانان ايماس يا جان ايماس جانان ايرور

بولسا جانان بار دور و جان هم چو جانان قبلدی عزم
جان کیتیب جانن بیلده جان دین مینگا هجران ایرور

جان مینگا جانان او چون دور یوق که جانان جان او چون
عمر جانان سیز قاتیق جان سیز ولی آسان ایرور

بارسا جان جانان ییتار کر بارسا جانان جان کیتار
کیمسه گا جانان و جان سیز عمرنی امکان ایرور

خوش تور و جان و جهان جانان بیلده جانان اگر
بولما سا جان او یلا کیم اولما سن جهان زندان ایرور

جانیم آل ای هجر جانان سیز مینگارنج ایستاما
چونکه جانان سیز نوایی جانیدین رنجان ایرور

Ҳар лабиң олғәнни тиргүзмәктә, жәнә, жән эрур,
Бу жиҳатдин бир-бириси бирлә жәнә-жән эрӯр.

Жәнним андақ тўлды жәнәиндинки, бўлмас фаҳмиким,
Жән эрур, жәнән эмәс, йа жән эмәс, жәнән эрӯр.

Бўлса жәнән, бардурур жән ҳам, чу жәнән қылды азм,
Жән кәтиб жәнән билә, жәндин меңә қижрән эрӯр.

Жән мәнә жәнән учундур, йўқки жәнән жән учун,
Умр жәнәнсыз қатық, жәнсыз валә әсән эрӯр.

Барса жән, жәнән йитәр, гәр барса жәнән, жән кәтәр,
Кимсөгә жәнәнү жәнсыз умр нә имкән эрӯр.

Хуш турур жәнү жәҳән жәнән билә, жәнән агар
Бўлмаса, жән, уйлаким, ўлмас, жаҳән зиндән эрӯр.

Жәнним ал, эй ҳажру, жәнәнсыз мәнә ранж истәмә
Чунки жәнәнсыз Навәий жәнныңдин ранжән эрӯр.

АДАВИЁТЛАР

1. С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
2. А.К. Боровков. Алишер Навоӣ как основоположник узбекского литературного языка. "Алишер Навоӣ". Тупл., М.-Л., 1946, 92-120- б.
3. С. Муталлибов. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Тошкент, 1959.
4. А. Шербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII веков из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961.
5. А.М. Шербак. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962, 64—97- бетлар.
6. А. Рустамов. Навоӣнинг бадиий маҳорати. Тошкент, 1979.
7. Ғ. Абдураҳмонов, А. Рустамов. Навоӣ тилининг грамматик хусусиятлари. Тошкент, 1984.
8. Ғ. Абдураҳмонов, Ш. Шукуров. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, Тошкент, 1973.
9. Ғ. Абдураҳмонов, А. Рустамов. Қадимги туркий тил. Тошкент, 1982.

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА АСОСГА ОЛИНАДИГАН МАНБАЛАР

Ўзбек тили тарихини ўрганишда ёзма тарихий манбаларга асосланиб иш кўрилади. Бундай манбаларнинг аксарияти араб графикаси асосидаги ёзув билан, айрим қадимий намуналаригина урхун ва уйғур ёзувлари билан ёзилгандир.

Тилимиз тарихини ўрганишдаги ўрни, аҳамияти ва мазмуний хусусиятларига кўра бу манбаларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

а) илмий манбалар;

б) адабий-тарихий, диний-тарбиявий ҳамда ҳуқуқий мазмундаги манбалар.

Қуйида кўп сонли ёзма тарихий ёдгорликлардан баъзиларини санаб ўтамиз.

Илмий манбалар

Қайси тилда ёзилган бўлишидан қатъи назар, бундай мазмундаги манбалар бизга бевосита тил ҳақида — қадимги туркий ёки эски ўзбек тили ҳақида тайёр илмий маълумотлар беради, бизнинг тушунчаларимизни тил тарихига оид илмий хабарлар билан бойитади. Маҳмуд Кошғарийнинг

ديوان لغات الترك ("Дэвāну луғатит-турк")

асари ана шундай манбадир. Дэвон 1073 йилда ёзилган. Асарнинг кейинчароқ кўчирилган ягона қўлёзма нусхаси 1914 йили Туркиядан топилган, Истанбулда сақланади.

"Дэвону луғатит-турк" 1915-1917 йиллар ичида турк тилига таржима қилиб босилган. С. Муталлибов томонидан ўзбек тилига қилинган таржимаси 1960-1963 йилларда нашр этилди.

Уч жилддан иборат бўлган бу асарда олим қадимги туркий уруғ ва қабила тилларининг сўзлигини изоҳлайди. У тиллар ҳақида тарихий-лингвистик маълумотлар беради. Бу маълумотлар асосида биз қайси уруғ ёки қабила тилининг хусусиятлари қандай эканини, шулардан эски ўзбек тили меъёрларига қайсилари яқин келишини билиб оламиз. Туркий тиллар ҳақидаги маълумотларни, давр одатига кўра, араб тилида баён қилиб берган бу нодир асар бизга ўша даврнинг халқ оғзаки ижодидан ҳам муҳим намуналар беради, кўп тарихий-географик тушунчаларни аниқлаб олишимизга ёрдамлашади.

Алишер Навоийнинг

محاكمة اللغتين ("Муҳока-

матул-луғатайн") асарн. Сарт (форс-тожик) ва турк (ўзбек) тилларининг шеърят соҳасидаги имкониятларини қиёслашга ва ўзбек тилининг бойлигини намоён қилишга бағишланган илмий асар. Ўзбек тилида ёзилган ва икки тилда сўзлашувчиларнинг табиати, ўзбек тилининг фонетик ва лексик-грамматик жиҳатдан бўлган имкониятлари, услубий хусусиятларини кенг илмий далиллар асосида очиб берган бу асар тилимиз тарихини ўрганишда жуда катта илмий манба бўлиб хизмат қилади.

Тарихий манбалар ичида яна бир қанча луғатлар борки, улар ҳам ўз навбатида ўзбек тили тарихи учун муҳим илмий маълумотлар қўшади. Маҳмуд Замахшарийнинг

مقدمة

الادب ("Муқаддиматул-адаб") номли (XII) арабча-форсча-туркча изоҳлари бор китоби,¹

Абу Ҳаённинг туркча-арабча كتاب الادراك للسان الاتراك

("Китабул-идрак ли-лисанул-атрак") асарн (XIV)², Жамолиддин ат-туркийнинг арабча-туркча луғати (XIV)³, Толий Имоний Ҳиравийнинг Навоий асарлари асосида тузган туркча-форсча

ابوشقة ("Бадъе ул-луғат")⁴, بداع اللغات

("Абушқа") луғатлари (XV)⁵, Фазлуллохоннинг форс тилида ёзилган туркий луғати (XVII), Муҳаммад Яқуб Чингининг "Келурнома" номли ўзбекча-форсча луғати (XVII)⁶, Муҳаммад Риза Хоксорнинг Навоий асарларида учрайдиган қийин сўзларни

¹ А.Рустамов. Маҳмуд Замахшарий, Тошкент, 1972.

² Н.А. Расулова. "Китоб ал-идрок" ва унинг муаллифи. "Ўзбек тили ва адабиёти" журн., 1968, 4-сон.

³ Ш.А. Файзуллаева. Жамолиддин Туркий луғати. "Ўзбек тили ва адабиёти" журн., 1967, 6-сон.

⁴ А.К. Боронков. Бадъе ал-луғат. Словарь Тали Имони Гератского к сочинениям Алишера Навои. М., 1961.

⁵ Луғатнинг номи аслида اللغة النوايه ("Ал-луғатул-Навоий"),

аммо "Абушқа" сўзи билан бошланган учун асар шу номда машҳур бўлиб кетган.

⁶ Муҳаммад Яқуб Чинги. Келур-наме. Ташкент, "Фан", 1962.

("Мунтахабул-луғат") асари¹, Мирзо Маҳдихоннинг Навоий асарлари сўзлигини форс тилида изоҳлашга қаратилган ва эски ўзбек тилининг қисқа грамматик изоҳини ҳам ўз ичига олган "Санглах" ("Мабаниул-луғат") асари (XVIII)², Фатҳ Алихон Кожарийнинг Навоий асарлари асосида тузилган ва 8000 сўз изоҳини ўз ичига

олган **لغت اترکيه** ("Луғати атрākия")

асари (XIX) ана шундай манбалар жумласидандир.

Адабий-тарихий, диний-тарбиявий
ҳамда ҳуқуқий мазмундаги манбалар

Қадимги туркий тилда, эски ўзбек тилида ёзилган ва бизнинг давримизгача сақланиб қолган адабий-тарихий, диний-дидактик мазмундаги манбалар, юридик мазмундаги ҳужжатлар ҳам тилимиз тарихини ўрганиш йўлида бизга жуда муҳим мисоллар, илмий изоҳ қилинмаган бой далиллар бериши мумкин.

Тилимиз тарихини ўрганишда асосга олинadиган муҳим адабий-тарихий манбалардан айримларинигина санаб ўтамыз.

1. Қорахонийлар даври адабий-тарихий манбаларидан:

1. Юсуф Хос Ҳ ожибнинг **قوتادغوبىلىك** ("Қ утадғу

билиг") асари. Асар 462 ҳ. (1069-1070 м.) йилда ёзилган, 73 бобдан иборат. Қутадғу билиг — саодатга элтувчи билим дегани. Асарнинг уч қўлёмаси бор. Уйғур ёзувида сақланган нусхаси — Венада, араб ёзувида кўчирилган нусхаларидан бири — Қоҳирада, иккинчиси — Тошкентда.

Қорахонийлар даври туркий адабий тилида шеърый йўл билан ёзилган бу таълимий асар 1970 йили Тошкентда Қ. Каримов томонидан ҳозирги ўзбекча изоҳи билан нашр этилди. 1990 йили эса бу асар Б. Тўхлиев томонидан ҳозирги ўзбекчада болаларбоп баёни билан кўп нусхада босиб чиқарилди.

1

Х. Фаттоҳов. Муҳаммад Риза Хоксорнинг "Мунтахабул-луғат"и. "Адабий мерос", Тошкент, 3- том, 1973.

2

Э.А. Умаров. Мабони ул- луғат ва унинг ўрганилиши тарихи. Научные труды ТашГУ, вып. 229, востоковедение, Ташкент, 1964.

("Ҳибатул-ҳақойиқ") асари. Ёзилган вақти аниқ эмас, XII аср охири, XIII аср бошларига нисбат берилади.

"Ҳибатул-ҳақойиқ" — ҳақиқатлар қутичаси деганидир. Бешта қўлёзма нусхаси борлиги маълум — Олмония, Истанбул кутубхоналарида сақланади. Асар 14 боб — 254 байтдан иборат. Асарга Алишер Навоий юсак баҳо берган. Е.Э. Бертельс унинг қадимги ўзбек адабий тилидан мумтоз ўзбек адабий тилига ўтишда "кўприк" бўлиб хизмат қилганини қайд этади.

"Ҳибатул-ҳақойиқ"нинг илмий матни унинг ҳозирги ўзбек тилига изоҳи ва илмий тадқиқотлари билан 1972 йили Қ. Маҳмудов томонидан нашр этилди.

2. Ўзбек адабий тилининг шаклланиши жараёни ёдгорликларидан:

1. "Ўғузнома" достони. Шеърый усулда яратилган қаҳрамонлик дostonларидан. Уйғур ёзувидаги нусхаси сақланиб қолган. Тахминан XIII асрга нисбат берилади ва унинг ўзбек адабий тилига яқин хусусиятлари борлиги қайд этилади¹.

2. **قصص ربحوزى** ("Қисаси Рабғузий"). 1309-1310

йилларда ёзилган. Бадиий прозанинг эски ўзбекча ноёб намунаси;

73 қиссани ўз ичига олган бу асар

قصص الانبيا

("Қисасул-анбийа") номи билан тарихда машҳур бўлган. Бир неча нусхалари бор. XVI асрда кўчирилган қўлёзма нусхаси Ленинградда, ундан кейинги қўлёзма ва босма нусхалари Тошкентда жамланган. "Қисаси Рабғузий" асари эски ўзбек ёзувида кўп нусхада нашр қилинди.

3. **Ўрта Осиё тафсири**. Тафсир — изоҳли таржима маъносидаги атамидир. Бунда Қуръоннинг тафсири назарда тутилади. Қуръоннинг туркий тилларга бир неча тафсири бор. Шулардан бири 1914 йилда Қарши шаҳридан топилган тафсир қўлёзмаси бўлиб, Қуръоннинг XVIII сураси изоҳини ўз ичига олади. Ўрта Осиё тафсири деб танилган бу ёдгорлик А. Боровков томонидан чуқур текширилди ва унга ўзбек тили тарихини ўрганишда асосга олиниши зарур бўлган муҳим манба деб баҳо берилди².

1

А.М. Шербак. К истории узбекского литературного языка древнего периода. "Академику В.А. Гродлевскому в его семидесяти пятилетиею". тўплам, М., 1953.

2

А.К. Боровков. Лексика Среднеазиатского тefsири XII-XIII вв., М., 1963.

4. Аҳмад Яссавий адабий мероси. XII асрга тегишли бу адабий мерос бизгача “Дэвани ҳикмат” тўплами орқали етиб келган, лекин девоннинг кейинги даврларда кўчирилган қўлёзма ва босма нусхалари ҳажм жиҳатидан ҳам, тил хусусиятлари бўйича ҳам бир-биридан фарқ қилади.

А.К. Боровков Яссавий ҳикматларининг тили қ о р л у қ қ и п ч о қ ў ғ у з тили асосида эканини қайд этиш билан, бу ёдгорлик тил тарихининг ишончли манбаси бўлмаслигини, асарни кўчирувчи котиблар унинг тилини соддалаштириб, а с л и д а н у з о қ л а ш т и р и б юборган бўлиши мумкинлигини қайд этади¹.

Яссавий адабий меросини ўрганишга қизиқиш ҳозир кундан-кунга ортиб борапти. Кенг китобхонлар жамоатчилиги ўткир бадий тафаккур намунаси бўлмиш “Дэвани ҳикмат” ҳикматларидан баҳраманд бўла бошладилар.

3. Олтин Ўрда адабий анъаналарига боғланувчи манбалардан:

1. Қ у т б н и н г خسرو و شیرین (“Хусрав

ва Ширин”) достони. Низомий Ганжавийнинг шу номдаги поэмаси асосида 1341-1342 йилларда Ўзбекхоннинг вориси (катта ўғли) Тинибекхонга атаб ёзилган. Асарнинг 1381 йилда кўчирилган ягона нусхаси Париждаги Миллий кутубхонада сақланади.

2. Х о р а з м и й н и н г محبت نامه

(“Муҳаббатнома”) асари. Асар ошиқнинг ўз маъшуқасига мактублари шаклидаги лирик номалардан иборат. 1353 йилда ёзилган. Икки нусхаси бор — иккиси ҳам Британия музейида сақланади. Бири — уйғур ёзувида, 1432 йилда кўчирилган, иккинчиси — араб ёзувида, 1508-1509 йилларда кўчирилган. Уйғур ёзувидаги матн А.М. Щчербак томонидан тадқиқ қилиниб 1959 йилда нашр этилган². Араб ёзувидаги нусхаси эса Амир Нажиб томонидан ўрганилган ва 1961 йилда фото-матни билан эълон қилинган³.

3. С а и д А ҳ м а д и б н и М и р о н ш о ҳ н и н г

تعشق نامه (“Таашшуқнама”) асари. Асар “Муҳаббатна-

¹ А.К. Боровков. Очерки по истории узбекского языка (определение языка хикматов Ахмада Яссави. “Советское востоковедение”, М., 1948.

² А.М. Щчербак. Огузнаме, Муҳаббатнаме, М., 1959.

³ Хоразми, Муҳаббат-наме, М., 1961.

ма”га ўхшатма қилиб ундан 80 йилча кейин (1435 йилда) ёзилган. “Таашшуқнама”нинг ягона нусхаси Британия музейида сақланади.

4. С а й ф и С а р о й и н и н г

گلستان بالترك

(“Гулистани бит-турк”) асари. Шайх Саъдийнинг “Гулистони” дан эркин усулда қилинган таржима. 1391 йили Мисрда яратилган. Дидактик мазмунли асар. “Гулистани бит-турк”нинг ягона қўлёзма нусхаси Голландиянинг Лейден университети кутубхонасида сақланади¹.

5. Ҳ о ф и з Х о р а з м и й н и н г

دیوان خافظ

(“Дэвāни Ҳāфиз”) асари. Проф. Ҳамид Сулаймонов томонидан 1975 йили Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳри — Салоржанг кутубхонасидан топилган. Девонда 37 минг 200 мисрадан зиёдроқ шърий асарлар бор².

4. Алишер Навоийнинг яқин салафлари меросидан:

1. О т о й и д е в о н и. Девоннинг ягона нусхаси бор. XV асрда кўчирилган деб тахмин қилинади. Ҳозир у Санкт-Петербургда сақланмоқда.

2. С а к к о к и й д е в о н и. Девоннинг бир нусхаси Британия музейида, яна бири Ўзбекистон ФА Беруний номидаги Шарқшунослик илмгоҳи жамғармасида сақланыпти.

3. Л у т ф и й а д а б и й м е р о с и. “Ўз замонасининг маликул каломи” (Навоий) Лутфий девонининг эски, чалароқ нусхаси Британия музейида. Нисбатан кейингироқ нусхалари Санкт-Петербургда, Истамбул дорилфунунида, бир неча нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик илмгоҳида сақланади. Шоирдан бизгача “Гул ва Наврўз” номли дoston ҳам етиб келган.

4. Г а д о й и д е в о н и. Девоннинг ягона нусхаси (Лутфий девони билан бирга бир муқова ичига олинган нусхаси) Париж миллий кутубхонасида сақланыпти, Ўзбекистон ФА Ҳамид Сулаймонов номидаги қўлёзмалар илмгоҳи фондида шу нусхадан олинган фото бор.

5. Я қ и н и й м е р о с и. “Ў қ в а Ё й м у н а з а р а с и” деб номланган насрий асари бор — ягона нусхаси Британия музейида.

6. А м и р и й м е р о с и. “Д а ҳ н а м а” (1430), “Банг ва Чағыр арасида муназара” асарлари бор — Британия музейида.

¹ Э.Н. Наджиб. Тюркоязычный памятник XIV века “Гулистан” Сейфа Сарая и его язык”, часть первая, Алма-Ата, 1975, часть вторая, 1976.

² Ҳофиз Хоразмий. Тошкент, 1975.

Шоирнинг девони Истамбул университети кутубхонасида сақланяпти.

7. Хўжандий адабий мероси. "Латафатнама" асари бор, унинг ягона нусхаси ҳам Британия музейида. А.М. Шчербак "Латафатнама" муаллифи Хўжандий билан форсча-тожикча девон соҳиби Камол Хўжандийни бир шахс деб ҳисоблайди¹.

Алишер Навоий ва унинг замондошлари меросидан

Алишер Навоий:

а) Назмда:

1.	غرائب الصغر	Ғарāибус-сиғар
2.	نوادير الشباب	Навāдируш-шабāб
3.	بدائع الوسط	Бадāйеул-васат
4.	فوائد الكبير	Фавāидул-кибар
5.	حيرت الابرار	Ҳайратул-абрāр
6.	فرهاد و شيرين	Фарҳад ва Ширин
7.	ليلى ومجنون	Лайли ва Мажнун
8.	سبعه سيار	Сабъан Саййāра
9.	سد اسكندري	Садди Искандāрий
10.	داستان شيخ صنعان	Дастани Шайх Сунъāн
11.	لسان الطير	Лисāнут-тайр (1499)

б) Насрда:

12.	تاريخ ملوك عجم وتاريخ
انبياء وحكما | Тарихи мулуки ажам (1498-1499 ва тарихи анбийā ва ҳукама, |
|-----|---------------------------------------|---|

¹ А.М. Шчербак. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962, 32-с.

13.	محبوب القلوب	Маҳбубул-қулуб (1500-1501)
14.	خمسة المتخمين	Хамсатул-мутахаййирин
(Абдураҳмон Жомийнинг
ҳаёт йўли баён қилинади.
(1492-1493)
15.	مجالس النفايس	Мажалисун-нафайс
(1491-1492)
16.	ميزان الاوزان	Мезанул-авзън (1491-1492)
17.	نسائم المحبت	Насъимул-муҳаббат (сўфий-
лар ҳаётига доир)
18.	منشآت	“Муншаът (мактублар,
ёзишмалар)
19.	نظم الجواهر	Назмул-жавъҳир (1485)
20.	وقفية اخلاصيه	Вақфия Ихлосия (Ихлосия
мадрасасининг вақфномаси)
21.	تاريخ الانبيا	Тарих ал-анбийъа (1498-1499)
22.	سراج المسلمين	Сираж ал-муслимин
(мусулмонлар чироғи)
23.	چهل حديث	Чиҳил ҳадис (қирқ ҳадис)
24.	حالات سعيد احسن
اردشير	“Халати Саид Ҳасан
Ардашер”
25.	مفردات در فني معما	“Мифрадати дар фани
муамма (муаммо фани
бирликлари)” в.б.

Алишер Навоий асарларининг рўйхати Мирзо Меҳдихон ва Фатх Али Кожарий асарларида, шарқшунос олимлар тадқиқотларида ҳар хил ҳажмда ва баъзан фарқли номлар билан санаб келтирилади.

З а ҳ и р и д д и н М у ҳ а м м а д Б о б у р :

а) л и р и к а с а р л а р . Бу асарлар Бенгалиянинг Райпур шаҳрида, Париж миллий кутубхонаси ва бошқа жойларда сақланувчи тўпламлардан олинган.

б) بایرنامه “Б ā б у р н ā м а”. Асар адиб

томонидан “Вақайе” (Воқеалар) деб юритилган. Кейинчалик у

"Вāқеаи Бāбурий", "Тузуки Бāбурий", "Тавāрихи Бāбурий", "Бāбурия", "Бāбуринома" сингари номлар билан аталди. 1900 йилга қадар "Бобурнома"нинг 3 нусхаси маълум эди. Асарнинг 1857 йилдаги тошбосма нашрида Н.И.Ильминский шулардан бирига асосланган. 1900-1902 йилларда А.Бевеижоним "Бобурнома" нусхаларининг жуда катта рўхатини эълон қилди. Олимлар ҳозир асарнинг илмий-танқидий матнини яратиш устида иш олиб бормоқдалар.

в) "А р у з р и с о л а с и". Ягона қўлёзма нусхаси Париж Миллий кутубхонасида сақланади.

Бобурдан яна "Мубайнул-ислам", "Рисалаи валидия" (кейингиси форсча-тожикчадан таржима) асарлари бор — тил тарихи учун бу асарлар ҳам муҳим манба бўла олиши мумкин.

М у ҳ а м м а д С о л и ҳ (XVI асар): **شيبانی نامه**

"Ш а й б ā н и й н ā м а" номли катта ҳажмли шеърӣ бадий-тарихий асари қолган — Венада сақланади. Г.Вамбери асарни немис тилига таржима қилиб 1885 йили нашр этди. Рус шарқшуноси П.М.Мелиоранский 1904 йилда асар матнини эълон қилди.

М а ж л и с и й (XVI):

قصة سيف الملوك

"Қиссаи Сайфулмулук" номли 4000 мисрани ўз ичига олган достони сақланиб қолган. "Қиссаи Сайфулмулук" тошбосма усулда босилган ва кенг тарқалган.

Х о ж а (XVI).

مفتاح العدل "Мифтаҳул-адл"

(Адолат калити), "Гулзар" номли ахлоқий-таълимий асарлари бор.

Улар бадий прозанинг қимматли намунаси сифатида сақланмоқда, ўрганилмоқда.

6. Ўрта давр (хонлиқлар даври) эски ўзбекча адабий - тарихий манбаларидан:

1. Т у р д и а д а б и й м е р о с и (XVII). Бу мероснинг 434 мисрадан иборат жуда оз қисми сақланиб қолган бўлса ҳам, тилимиз тарихини ўрганишда унинг аҳамияти катта. Беруний номидаги Шарқшонуслик илмгоҳида Турди ғазалларининг ўзаро яқин икки қўлёзма дафтари сақланади.

2. М а ш р а б м е р о с и (XVII-XVIII). Бобораҳим Машраб асарлари бизга тазкира ва баёзлар орқали жуда оз ҳажмда етиб келган. Машраб ғазалларининг асосий қисми шоирнинг ҳаёт йўли

ҳикоя қилинган “Дэванаи Машраб” қиссаси орқали оммалашган. “Дэванаи Машраб”нинг бир неча нусхалари бор.

3. Абулғози Баҳодирхоннинг тарихий асарлари (XVII). **شجره تراکيمه** “Шажараи таракима” (туркманлар тарихи), “Шажараи турк (турк тарихи)”.

“Шажараи таракима”нинг қўлёзма нусхалари қиёслаб ўрганилди ва асарнинг илмий-танқидий матни нашр этилди¹. “Шажараи турк”нинг қўлёзмалари Санкт-Петербург, Тошкент, Ашгабад кутубхоналарида сақланяпти. Асар ўтган асрлардаёқ француз, рус, немис, инглиз тилларига таржима қилиб босилган.

4. Мунис девони (XVIII-XIX). “Мунисул-ушшақ”нинг бир неча нусхалари Беруний номли Шарқшунослик илмгоҳи

жамғармасида сақланади. Шоир

فردوس الاقبال

“Фирдавсул иқбāl” номли асарини бошлаган, бу асар кейинчалик Огаҳий томонидан давом эттирилди.

5. Огаҳий мероси (XIX). Муҳаммад Риза Огаҳийдан қолган адабий-тарихий мероснинг ҳажми ва аҳамияти катта.

تعويذ العاشقين “Тавизул-ашиқин” номли девони

бор -литографик усул билан Хивада нашр этилган. Муниснинг “Фирдавсул-иқбал” асарини давом эттириб 5 та тарих китоби ёзган, форсча-тожикчадан ўзбекчага 20 га яқин бадний-тарихий асарларни таржима қилган.

6. Гулхани й: **ضرب المثل** Зарбулмасал.

Ўнга яқин қўлёзма нусхалари бор- Андижонда, Қўқонда, Ўзбекистон ФА Ҳамид Сулаймонов номли қўлёзмалар институтида сақланади.

7. Қўқон адабий муҳитининг Амирий, Адо, Фазлий, Нодира, Увайсий, Нодир сингари атоқли вакиллари мероси. Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар ўрли сингари демократик адабиёт намояндалари адабий мерослари, шунингдек, халқ дилига жуда яқин бўлиб қолган Фузулий, Маҳтумқули сингари классик адиблар томонидан қолдирилган ёзма обидалар ҳам ўзбек тили тарихини ўрганиш ишига жуда зарур материаллар беради.

7. Диний-дидактик мазмундаги тарихий манбалардан:

¹

А.Н.Кононов. Родословная туркмен. М.—Л., 1958.

1. **سراج القلوب** **С и р а ж у л-қ у л у б** (Кўнгиллар чироғи). 1432 йилда Язд шаҳрида Мансур бахши қўли билан уйғур ёзувида кўчирилган нусхаси бор — Британия музейида сақланади. Асарга “масала китоби”, “Раҳатул-қулуб” номли асарлар илова қилинган, эски ўзбек тилини ўрганишда бу ёдгорликлар ҳам аҳамиятлидир.

2. **معراج نامه** (“М е ъ р а ж н а м а”) Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаёти ҳақида ҳикоя. 1436 йилда Малик бахши томонидан уйғур ёзувида кўчирилган, Париж Миллий кутубхонасида сақланади.

3. **بخت يار نامه** (“Б а х т и ё р н а м а”) 1435 йилда уйғур ёзуви билан кўчирилган нусхаси бор — Оксфорд (Англия)да сақланади.

8. Ҳуқуқий мазмундаги тарихий ҳужжатлардан:

1. **Т ў х т а м и ш х о н Ё р л и р и**. 795 ҳ. (1395 м. йили) уйғур ёзуви билан ёзилган, Ёгайлу номли кишининг солиқ тўп-лашга вакил қилинганлиги ҳақида ёрлиғ.

2. **Т е м у р Қ у т л у р н и н г** 800 ҳ. (1397 м.) йили уйғур ёзуви билан ёзилган ва остидан араб ёзувида битилган ёрлиғи (тархонлик унвони бериш ҳақида)¹.

3. **Ш о ҳ р у х М и р з о**. Абу Саид Мирзо, Умаршайх Мирзолар томонидан ёзилган ёрлиқлар ҳам бор, улар ҳам уйғур ёзуви билан битилган, тил ва услуб жиҳатдан бир-бирига яқин.

Тилимиз тарихини ўрганишда, қайд этилганлардан ташқари, бу тилнинг заминини, унинг чуқур тарихий илдиэлари тасаввур қилишга ёрдам берувчи манбаларни — Урхун-Энасой ҳамда уйғур ёзувлари билан битилган қадимги туркий обидаларни, шунингдек, асрлардан асрларга оғизма-оғиз ўтиб бизгача етиб келган халқ оғзаки ижоди намуналарини, туркий тиллар ва ше-валардан тўпланган материалларни бош манба сифатида ҳисобга олиш ва чуқур ўрганиш зарур. 1917 йилдан аввал ва ундан кейинги давр ичида ўзбек тилида жуда кўп сонли газета, жур-наллар, илмий-бадий адабиётлар нашр этилган.

Бу даврда юзага келган бой ва хилма-хил манбаларни ўрган-масдан туриб биз эски ўзбек тили билан ҳозирги ўзбек миллий

¹

В.В.Радлов. Ярлыкы Тохтамышши Темур-Кутлуга, 1988.

адабий тили орасидаги ўзаро боғланишни яхши тасаввур қила олмаймиз.

Синаш учун саволлар:

1. Ўзбек тили тарихини ўрганишда асосга олинадиган манбаларни мазмун ва моҳиятига кўра қандай гуруҳларга ажратиш мумкин?

2. Илмий манбаларни сананг, уларнинг аҳамиятини тунтиринг.

3. Адабий-тарихий, диний-тарбиявий ва ҳуқуқий мазмундаги манбалар ва уларнинг тилимиз тарихини ўрганишдаги ўрни.

4. Қорахонийлар даври адабий-тарихий ёдгорликлари ва уларнинг қўлёзма нусхалари.

5. Ўзбек адабий тилининг шаклланиши жараёнини намоён қилувчи ёзма ёдгорликлар.

6. Олтин Ўрда адабий аънамаларига боғланувчи манбалар.

7. Алишер Навоийнинг яқин салафлари ва уларнинг адабий мероси.

8. Алишер Навоийнинг адабий-тарихий ва илмий мероси ҳақида маълумот беринг!

8. “Бобурнома” ва унинг қўлёзма нусхалари ҳақида гапириб беринг!

9. Ўрта давр эски ўзбекча насрий адабий-тарихий ёдгорликлари (“Шажара”лар, “Зарбулмасал”).

10. Эски ўзбек тилини ўрганишда асосга олинадиган диний-тарбиявий адабиёт ва ҳуқуқий ҳужжатлар ҳақида гапириб беринг!

11. Ўзбек тили тарихини ўрганишда асосга олинадиган дастлабки ва охириги манбалар, бу манбаларни ўрганишнинг аҳамияти.

АДАБИЁТЛАР

1. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб, 3- нашри, Тошкент, 1976.

2. В.А.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб, 3- нашри, Тошкент, 1980.

3. Ғ.К.Каримов. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи китоб, 2- нашри, Тошкент, 1975.

4. “Ўзбек шеърини антологияси” (2- ва 3- жилд), 1961.

5. Шербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М., Л. 1962, 19—60-бетлар.

6. Ғ.Абдураҳмонов, Ш.Шукуров. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 1973, 22—26-бетлар.

7. “Ўзбек адабиёти”, 4 жилдлик, Тошкент, 1959.

8. У.Турсунов, Б.Ўринбоев. Ўзбек адабий тили тарихи. Тошкент, 1982.

ЙИЛ ҲИСОБИ

“Тарихимизда йил ҳисоби, ойлар ва уларнинг тартиби қандай бўлган?” деган саволга кўп ёшлар (катталар ҳам) билиб жавоб қила олмайдилар. Аслида эса донишманд аждодлар тафаккурининг маҳсули, маданият ёдгорлиги сифатида халқимиз қўллаб келган ҳисоблар, ҳар хил ўлчов бирликларини ҳам яхши билишимиз керак.

Йил ҳисоби ўтмишда турлича мақсадларда — турлича йўналишларда олиб борилган. Шулардан бири — ҳозирги тақвимга яқинроғи — тропик шароит фаслларига мослашган қуёш йили тақими (фаслий тақвим)дир. Бу тақвим Қуёшнинг Ерга nisбатан кўринма ҳаракатига (аслида эса Ернинг Қуёш атрофини айланиб чиқишига) асосланган. Фаслий тақвим йиллари баҳорнинг биринчи кунидан бошланади ва қишнинг охириги кун билан тугайди. Тенгкунлик (эътидол) бир йилда икки марта юз беради. Биринчиси — қишдан чиқиб баҳорнинг бошланиш пайтига (21 ёки 22 мартга) тўғри келади. Бу тенгкунликдан бошлаб кеча билан кундуз баробар бўлади, кун узая бошлайди. Иккинчиси — ёзнинг охири, кузнинг бошланиш пайтида (23 сентябрда) юз беради ва тенгкунликдан сўнг куннинг қисқариши, туннинг узайиши бошланади.

Баҳорнинг биринчи кун (янги йилнинг янги кун) Наврўз деб аталиб, катта умумхалқ байрами сифатида кутиб олинган. Қуёш шу кундан ҳамал буржига кўтарилади ва 31 кундан сўнг савр буржига кўчади.

Қуёш йили тақими (фаслий тақвим) нинг ойлари астрономик буржларнинг арабча номи (ва таржимаси) билан аталган. Улар қуйидагича:

Фасллар	Ой номлари	Мазмуни	Бошланиши
	1. ҳамал حمل	қўзи	22 мартдан
Кўкلام	2. савр ثور	ҳўкиз, сиғир	21 апрелдан
(Баҳор)	3. жавзо جوزا	Эгизак	22 майдан
	4. саратон سرطان	қисқичбақа	22 июндан

Ёз	5. асад	اسد	Арслон	23 июлдан
	6. сунбула	سنبله	Бугдой бошори	23 августдан
	7. мезон	ميزان	тарози	22 сентябрдан
Куз	8. ақраб	عقرب	чаён	21 октябрдан
	9. қавс	قوس	ёй	19 ноябрдан
	10. жадй	جدى	улоқ	19 декабрдан
Қиш	11. далв	دلو	қовга, сув меши	19 январдан
	12. ҳут	حوت	катта балиқ	19 февралдан

Қуёш йилига асосланган фаслий тақвимнинг муҳим аҳамияти шунда эдики, у йил фассларига тамомила мос келади. Шунинг учун ҳам халқлар бу тақвимни яхши билар ва ҳаётда унинг саналарига асосланиб иш тутар эдилар. Фаслий тақвимнинг б о б о д е ж қ о н ҳ и с о б и деб аталиши бежиз эмас.

Қуёш йилига асосланган фаслий тақвим (санаи шамсия) билан бир қаторда о й й и л и г а асосланган бошқа бир тақвим (санаи қамария) ҳам мавжуд эди. Кенг халқ оммаси фаслий тақвимга амал қилса, диний-маъмурий муассасалар, илмий-ижодий адабиётларда ой йили тақвимига амал қилинарди.

Ой йили тақвими Ойнинг Ерга нисбатан бўлган кўринишига асосланиб тузилган. Ойнинг Ерга нисбатан "янгилиниши" 29,5 кеча-кундузга тенг келади. Ун икки ой ичида бир мавсум ўзгаради, бу муддат тақвимга й и л деб олинган. Санаи қамария йиллари фаслий тақвим йилларидан 10-11 кунга кам бўлганлиги учун йил тез тугайди, тез янгиланади, йиллар ўтган сари унинг ойлари ҳам фаслдан фаслга силжиб кўчиб юради, негаки бу тақвим фассларга эмас, "осмондаги Ой"нинг Ерга нисбатан кўринишига — унинг "эскириши" ва "янгилиниши"га асосланган холос. Ой тақвимига асосланган бирор санани ҳозирги санага

ағдарыш учун махсус жадвалдан фойдаланиб иш кўришга тўғри келади¹.

Тақвимда ойлар қуйидагича тартибда арабча номлар билан юритилиб келинган:

1.	محرم	Муҳаррам (Ашуро)
2.	صفر	Сафар ойи
3.	ربيع الاول	Рабиал-аввал
4.	ربيع الثاني	Рабиус-саний
5.	جمادى الاول	Жумадийул-аввал
6.	جمادى الثاني	Жумадуюс-саний
7.	رجب	Ражаб ойи
8.	شعبان	Шаббан (барат) ойи
9.	رمضان	Рамазаън (рўза) ойи
10.	شوال	Шаввал (ҳайит) ойи
11.	ذوالقعدة	Зулқаъда
12.	ذوالحجه	Зулҳижжа (қурбон)ойи

Халқлар орасида яна бир турли йил ҳисоби қўлланилган, м у ч а л ҳ и с о б и деб аталувчи бу ҳисобда 12 йил бир доира қилиб ажратиб олинади. Ҳар бири бир ҳайвон номи билан юритилувчи бу йиллар сичқон, мол, йўлбарс, қуён, балиқ, илон, от, қўй, маймун, товуқ, ит, тўнғиз тарзида қатъий бир тартибда қўлланади. Мучал ҳисоби йилнинг ҳамал ойдан, яъни 22 мартдан айрилади ва ҳисоб доираси 12 йилда бир айланади. Ким қайси йилда турилган бўлса, унинг мучали ҳам ўша йил номи билан (масалан, фалончининг мучали “товуқ”, фалончининг мучали “қуён” деб) юритилади. Турилган йили (мучали) такрор қайтиб келганда, фарзанд бир мучалга тўлади. Бир мучалда — 12 ёш, бунга боланинг она қорнидаги ҳаёти ҳам бир йил ҳисобида қўшилади. Мучалга тўлган бола — 13 ёшда, якки мучалга тўлган киши 25 ёшда деб қаралади. Мучал ҳисобидан фойдаланган

¹

Бу ҳақда “Сана чиқариш усуллари” бобида қаранг.

халқлар орасида ҳар бир йилнинг ўзига хос хусусиятлари — “хосияти” ёки “кўнгилсиз томонлари” борлиги ҳақида ҳар хил гаплар бор. Мучал ҳисоби ўзбек тили тарихида форс-тожикча номлар билан ҳам ишлатилган. Мучал ҳисоблашда амал қилинадиган энг қулай усул кишининг турилган йили санасини 12 рақамига (мучал доираси ҳисобига) тақсимлаш усулидир. Тақсимдан ортиб қолган қолдиқ мучал йилининг тартибини кўрсатади. Масалан, 1950 йилда турилган киши ўз мучалини билмоқчи бўлса, 1950 ни 12 га тақсимлайди. Тақсимотда каср бўлиб қолган 6 рақам мучал ҳисоби бўйича 6- йилни кўрсатади. Бу йил “Йўлбарс” йилидир. Агар у шахс 1950 йилнинг 21 мартидан аввал (яъни 21 мартгача) турилган бўлса, қолдиқ (рақами)дан 1 сонни чиқарилади. Яъни, 1950 йилда турилган кишининг мучали “Йўлбарс” йили эмас, “Бақар” йили бўлиб чиқиши мумкин.

Мучал ҳисоби аслида “сичқон” йилидан бошланади, ammo мелодий эранинг биринчи йили “товуқ” йилига тўғри келгани учун олимлар мучални “сичқон” йилидан эмас, балки “товуқ” йилидан бошлаб жадваллар тузганлар. Мучал ҳисоби бўйича 1909-2016 йилларни ўз ичига олган қисқа бир жадвал қуйидагичадир:

Йил номлари	Йиллари								
	1909	1921	1933	1945	1957	1969	1981	1993	2005
1. Товуқ (мурғ)	1909	1921	1933	1945	1957	1969	1981	1993	2005
2. Ит (сак)	1910	1922	1934	1946	1958	1970	1982	1994	2006
3. Тўнғиз (хўк)	1911	1923	1935	1947	1959	1971	1983	1995	2007
4. Сичқон (муш)	1912	1924	1936	1948	1960	1972	1984	1996	2008
5. Моля (бақар)	1913	1925	1937	1949	1961	1973	1985	1997	2009
6. Йўлбарс (фаланг)	1914	1926	1938	1950	1962	1974	1986	1998	2010
7. Қўён (харгуш)	1915	1927	1939	1951	1963	1975	1987	1999	2011
8. Балиқ (маҳян)	1916	1928	1940	1952	1964	1976	1988	2000	2012
9. Илон (мор)	1917	1929	1941	1953	1965	1977	1989	2001	2013
10. От (асп)	1918	1930	1942	1954	1966	1978	1990	2002	2014
11. Қўй (ғўс- фанд)	1919	1931	1943	1955	1967	1979	1991	2003	2015
12. Маймун (ҳам- дуна)	1920	1932	1944	1956	1968	1980	1992	2004	2016

Синаш учун савол ва топшириқлар

1. Халқимиз тарихида қандай тақвимлардан фойдаланилган?
2. Қуёш тақвими (санаи шамсия) нимага асосланади? Нима учун қуёш тақвими тропик (фаслий) тақвим деб юритилади?
3. Тенгкунлик (эътидол) деб нимага айтилади? Тенгкунлик пайтлари ва Наврўз байрами асослари ҳақида гапиринг!
4. Фаслий тақвим бўйича ой номларини айтинг, бу ойларнинг ҳозирги тақвимга муносабатини изоҳлаб беринг!
5. Ой йили тақвими (санаи қамария) бўйича ой номларини айтинг, бу ойларнинг фаслдан фаслга кўчиб юриши сабабларини тушунтиринг!
6. Мучал ҳисобидаги йиллар тартибини баён қилинг, ўз мучалингизни аниқлаб, бу ҳисоб бўйича неча ёшга кирганингизни айтиб беринг.

АДАБИЁТЛАР:

1. В.В.Цыбульский. Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока. М., 1964.
2. А.Рустамов. Сўз ҳақида сўз. Т., 1987, 86-94- бетлар.
3. Календар. Ўзбек Қомуси. 4-жилд, 249-250- бетлар.
4. Гороскопы: зодикальный, Китайский, Японский, Друидов, Ташкент, 1990.

АРАБ ЁЗУВИНИНГ ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ҲАЁТИГА КИРИБ КЕЛИШИ. ЭСКИ ЎЗБЕК (ТУРКИЙ) ЁЗУВИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Тарихда араб ёзуви деб ном олган, асрлар давомида эроний ҳамда туркий халқларнинг маданий ҳаётида катта ўрин тутиб келган араб ёзуви арабларга ислом дини қабул қилинишидан олдинроқ наботий қабилаларидан ўтган, наботийлар уни оромийлардан, оромийлар финикияликлардан ўзлаштириб олган эдилар.

Наботийлар ҳам, оромийлар ҳам араблар сингари сомиий тилларига мансуб халқлар бўлгани сабабли уларнинг 22 ҳарфли консонант (ундошни ифодаловчи) ёзуви араб тилига мос туша-верган. Кейинчароқ, ислом динининг ёйилиши олдиан араблар ёзувга араб тилининг ўзига хос товушларини билдирувчи 6 та ҳарф қўшадилар. Ўрта Осиё халқлари араб ёзувини қабул қилган вақтда бу ёзувда 28 та ҳарф мавжуд бўлиб, ҳарфларнинг катта

бир қисми (ع ظ ط ض ص ذ ح ث) ҳарфлари) араб

тилининг махсус товушларини ифодалашга хизмат қилар, маҳаллий халқлар у товушларни айнан талаффуз қила олмас, мазкур ҳарфлар фақат арабча сўзлар таркибидагина ишлатилар эди.

Арабларнинг 28 ҳарфли ёзуви билан маҳаллий халқлар арабча матнларни ўқиб чиқаришга одатланган бўлсалар ҳам, ўз тилларида фикр ифодалашга қийналадилар. Бу ҳолат ёзувга яна

баъзи қўшимчалар киритишга (گ ژ چ پ) ҳарф-

ларини қабул қилишга) мажбур этади. Шундай қилиб, 32 ҳарфли ёзув шаклланди.

Биз ёзувнинг Ўрта Осиё халқлари тарихида неча асрлар хизмат қилгани ва унда қанчалик кўп ёзма маданий обидалар яратилганини яхши тасаввур қиламиз, айни пайтда 1917 йилдан кейин бу ёзувнинг ислоҳ қилингани ва орада лотин, славян ёзувлари асосида тузилган янги ёзувларга ўтишимиз туфайли кўп асрлик эски ёзувдан ва у ёзувдаги қимматли меросдан узоқлашиб қолганимизни афсуслар билан ҳис қилиб турибмиз. Маданий меросга ва бу меросни эгаллашнинг калити бўлмиш эски ёзувини

ўрганишга муносабат тубдан ўзгариб қолган бугунги кунда бизга араблардан ўтиб халқимизнинг ўз миллий-тарихий ёзувига айланиб кетган мазкур ёзувни қандай ном билан аташ масаласида баҳслашиб қоляпмиз.

Баъзи кишилар ёзув арабларники бўлганидан кейин уни “араб ёзуви” деб атайвериш керак, деб ҳисоблайдилар. Бу тушунчадан озгина сйлжиб ёзувни “араб-ўзбек ёзуви” деб қўлловчилар ҳам бўлди.

Ёзувни араб ёзуви деб фақат арабларга боғловчилар орасида баъзан ёзув билан тил тушунчаларини фарқламаздан “араб ёзувини ўрганияпмиз” дейиш ўрнига “араб тилини ўрганияпмиз” деб гапирадиганлар ҳам учрайди.

Тўғри, ёзув араблардан олинган. Бу тарихий воқеадан буён минг йилдан ортиқроқ вақт ўтди. Орада энг аввал ёзувнинг маънавий эгаси ўзгарди. Эндиликда ёзув фақат арабларники эмас, шу билан-бирга, эроний ва туркий халқларники ҳам бўлиб қолди. Иккинчидан, ёзувнинг ўзи ўзгарди, ёзувга арабларда бўлмаган ҳарфлар қўшилди, унинг график имкониятлари кенгайди, такомиллашди.

Арабларда ёзув консонант (ундош товушинигина ифодаловчи) ёзув вазифасини бажарган. Туркий халқларда, жумладан, ўзбек халқи тарихида эса бу ёзув (қадимги туркий ёзув анъаналари асосида) фонографик (унли ва ундош товушларни тенгдан ифодаловчи) ёзувга айлантирилган, унинг имло асослари ҳам ўзгарган. Шу ва шунинг сингарин асосларга кўра, халқимиз тарихида қўлланган эски ёзувни “араб ёзуви” дея олмаймиз. Аслини олганда, араб тилига мослашган ёзувни — араб ёзуви, форс тилига мослашган ёзувни — форс ёзуви, туркий тилларга мослашган ёзувни “туркий ёзув” деб аташ мақсадга мувофиқдир. Бироқ “эски туркий ёзув” деганда Ўрхун-Энасой ёзуви, уйғур ёзуви каби қадимги туркий ёзувлар ҳам умумлашиб кетиши мумкин. “Қадимги туркий тил”, “қадимги туркий ёзув” тушунчаларидан фарқлаш мақсадида ўзбек тили тарихига нисбатан “эски ўзбек тили” атамасини қўллаб, шунга мос ҳолда Лутфий, Алишер Навоий, Бобур каби буюк адибларимиз иш кўрган ва ўзидан кейинги авлодларга чархлаб қолдириб кетган ёзувни — араб алифбоси асосидаги эски туркий ёзувни биз эски ўзбек ёзуви деб атаймиз. Эски ёзувда катта маънавий бойликлар яратган бошқа халқлар тарихига нисбатан ҳам бу ёзувнинг тақдири (номланиши) ана шундай бўлиши мумкин.

ЭСКИ ЎЗБЕК ЁЗУВИНИНГ УМУМИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳозирги ёзувда савод чиқарган киши учун эски ўзбек ёзувини ўрганиш анчайин машаққатли иш бўлиб кўринади. Бироқ бу ёзувнинг хусусиятларига чуқур илмийлик нуқтаи назаридан

ёндошган ва методик жиҳатдан тўғри йўлдан борган киши учун ёзувни ўзлаштиришда ҳеч қандай қийинчилик сезилмайди, аксинча, унда шу ёзувни ўрганишга нисбатан алоҳида қизиқиш ва иштиёқ пайдо бўлади.

Биз бу ўринда эски ўзбек ёзувини ўрганиш бўйича ўқувчига кенг ва изчил қўлланма бериш ниятида эмасмиз. Бу мақсадда яратилган қўлланмалар анчагина бор ва улардан фойдаланиб талабаларимиз эски ёзув сирлари билан аллақачон танишиб улгурдилар. Бироқ ёзувни ўрганиш устидаги машқлар ўқувчини табиий тарзда бир қанча ноаниқ нуқталарга, англашилмовчиликларга дуч келтирадики, биз бу ерда тилга олинган маълумотлар орқали ана шу хил ноаниқликларни бартараф этишга ва эски ёзувнинг эски ўзбек тилини ўрганишга йўл очувчи айрим томонларини ёритишга ҳаракат қиламиз.

Ёзувнинг услубий жиҳатдан бўлган бир муҳим хусусияти — унинг ҳозирги “чапақай” ёзувларга қарама-қарши “ўнғақай” ёзув эканлигида кўринади. Қадимги туркий ёзувларда бўлганидек, эски ўзбек ёзувида ҳам ҳарфлар, сўзлар, сатрлар ўнгдан чапга томон ёзиб ва ўқиб борилади. Шунга кўра, ёзувни ўрганувчи киши биринчи галда ўзини-ўз назари ва қўлини ўнгдан чапга қараб иш кўришга ҳозирлаб олиши керак.

Икки ёзувда битилган бир байтнинг ўнг ва сўл томонлардан бошлаб ўқилишига эътибор беринг:

قارا كوزوم كىل و مردم ليخ ايمدى فن قيلغىل
كوزوم قارا سىد امر دم كىن و طسن قيلغىل

Қара көзўм кэл-у, мардумлыр эмди фан қылғыл,
Көзўм қарасыда мардум киби ватан қылғыл.

Шунга эътибор бериш зарурки, қалам учи сатр чизиги бўйлаб йўл олар экан, шу йўналишда у сўз либоси (ҳарф шакли)ни бичиб, тикиб бориш билан бирга, маълум тўхтамга борганда, қалам учини юқоридан ўнгга ва ундан қуйига буриб бу либоснинг тугмачаларини — ост-уст нуқталарини ҳам ўрни ўрнига қўйиб (қадаб) боради. Масалан, “қылғыл” сўзини ёзар эканмиз, ўнгдан чапга қараб қалам учи бир ҳаракат билан (дафтардан узилмасдан)

у сўз шаклини ёзиб чиқади:

قيلغىل

Шундан сўнгра

сўз либосининг нуқталари — тугмачаларига навбат келиб қалам юқорига кўтарилди ва чапдан ўнгга қараб аввал устки нуқталарни

(**قلغل**), ундан кейин ўнгдан чапга қараб пастки нуқталарни жой-жойига қўйиб чиқади:

قيلغيل

Демоқчимизки, қўл ҳаракати фақат ҳарф шаклини яратишда эмас, нуқталарни теришда ҳам бир хил йўналишда давом этади.

Ёзувнинг фонетик-функционал табиати ҳақида сўз борганда баъзи олимлар бу ёзувни фонографик ёзув деб баҳоласалар, бошқалари ярим фонографик ёзув деб ҳисоблайдилар. Араб ёзуви араб тили қурилишига мослашган бўлиб сўздаги ундош товушларни, демакки, асосан, бўгинларни ифодалашга хизмат қилган. Эски ўзбек ёзуви эса ўзбек тилига ўтиб ўзлашиб қолган арабча сўзларни ўз шакли билан ифодаласа ҳам, бу тилнинг ўз сўзларини фонографик асосда ифодалашга хизмат қилдирилган. Масалан, “мактаб” сўзи 6 товушли (фоне-

мали) сўз, аммо ёзувда у **مکتب** (m+k+t+b) тарзида 4 ундош

ҳарф билан ифода этилган. “Мамлакат” сўзида 8 та фонема бор,

ёзувда эса у **مملکت** (m+m+l+k+t) тарзида 5 ҳарф билан

ёзилади. Булар — арабча сўзлар. “Қашық”, “қызық”, “чызық”, “билди” каби туркча-ўзбекча сўзларда эса 5 тадан фонема бор, улар ёзувда ҳам 5 ҳарф билан ифода этилади:

قاشیق قیریق چیزیق بیلدی

Кўринадики, араб ёзуви билан шу ёзув асосида шаклланган эски ўзбек ёзуви бу жиҳатдан айнан бир хил эмас экан. Қадимги туркий ёзувлар таъсири билан эски ўзбек ёзуви сўздаги ҳар бир товушни алоҳида-алоҳида ифодалашга хизмат қилдирилган, лекин бу тилга араб тилидан ўтиб ўзлашиб қолган сўзлар кўплиги туфайли, унинг фонографиклик хусусияти очиқ кўринмай қолади.

Ёзувнинг графико-хусусиятлари га ўтайлик:

1. Ёзувдаги 32 ҳарф орасида алифдан бошқа унли товуш ифодаловчи махсус ҳарф йўқ. Арабча сўзларнинг бошида ва охирида келганда алиф (**أ**) ҳам соф унли товушни ифода қилмайди,

ъазъ, ъибтидаъ сўзларидаги каби ҳамза (ء) билан-қандайдир бир тўсиқ билан айтилувчи чала унли товушни билдиради.

Вов (و), Йо (ёй) (ي) ҳарфларига келганда, бу ҳарфлар соф унли ҳарфлар эмас, балки ярим ундош, ярим унли ҳарфлардир. Ўзбекчада ўримга қараб унли товуш билан ўқиладиган айн ҳарфи (ع) ҳам арабчада унли эмас, ундош товуш саналади.

2. Ҳозирги ёзувимиздаги каби эски ўзбек ёзувида ҳам ҳарфлар ўзаро бир-бирлари билан қўшиб ёзилади. Қўшиб ёзиш талаби билан ёки қўшиб ёзиш натижасида ҳарфлар сўзнинг қайси ўрнида келишига қараб турлича кўринишлар касб этади: сўзнинг бошида келса — бир хил, сўз орасида келса — иккинчи хил, сўз охирида келса — учинчи хил. Ҳаммаси бўлиб тўрт хил! “Эски ёзувда бир ҳарфнинг тўрттадан шакли бор” деган гап ана шундан. Шу гапни эшитган кишида эски ёзувни ўрганишнинг қийинлиги ҳақида ваҳима туғилиши табиий. Бироқ янги ўрганувчи киши (ўқувчи) нуқтан назаридан эски ва янги (ҳозирги) ёзувнинг график томонлари қиёслаб кўрилса, бу ваҳиманинг асоссизлиги ўз-ўзидан равшан бўлиб қолади.

Биз қуйида энг аввал эски ўзбек ёзувидаги ҳарфлар сираси ва шаклларини намоён қилувчи жадвал билан танишамиз ва шу асосда ёзувнинг содда ва мураккаб жиҳатларини кўздан кечириб борамиз.

шакллари			ифодаси (ўқилиши)	номи	ҳарфнинг ёлғиз шакли	тартиб
сўз охирида	сўз орасида	сўз бошида				
ا	ا	ا	а, а, э и, э, ў, ў	алиф	ا	1
ب	ب	ب	б	бе	ب	2
پ	پ	پ	п	пе	پ	3
ت	ت	ت	т	те	ت	4
ث	ث	ث	с	се	ث	5
ج	ج	ج	ж	жим	ج	6

шакллари			ифо- даси (ўқи- лиши)	номи	ҳарф- нинг ёлғиз шакли	тар- тиб
сўз охирида	сўз орасида	сўз бошида				
چ	چ	چ	ч	чим	چ	7
ح	ح	ح	ҳ	ҳе	ح	8
خ	خ	خ	х	хе	خ	9
د	د	د	д	дол	د	10
ذ	ذ	ذ	з	зол	ذ	11
ر	ر	ر	р	ре	ر	12
ز	ز	ز	з	зе	ز	13
ژ	ژ	ژ	ж	же	ژ	14
س	س	س	с	син	س	15
ش	ش	ش	ш	шин	ش	16
ص	ص	ص	с	сод	ص	17
ض	ض	ض	з	зод	ض	18
ط	ط	ط	т	итқи	ط	19
ظ	ظ	ظ	з	изғи	ظ	20
ع	ع	ع	э, и, у, ь	айн	ع	21
غ	غ	غ	э ғ	ғайн	غ	22

шакллари			ифо- даси (ўқл- лиши)	номи	харф- нинг ёзғиз шакли	тар- тиб
сўз охирида	сўз орасида	сўз бошида				
ف	ف	ف	ф	фе	فا	23
ق	ق	ق	қоф	қ	قا	24
ك	ك	ك	к	коф/ каф	كا	25
گ	گ	گ	г	гоф	گا	26
ل	ل	ل	л	лом	لا	27
م	م	م	м	мим	ما	28
ن	ن	ن	н	нун	نا	29
و	و	و	в, ў, у	вов	وا	30
ه	ه	ه	ҳ	ҳе	ها	31
ي	ي	ي	й, и, э	йо (ёй)	يا	32

3. Ҳарфларнинг ўзаро қўшиб ёзилиши амалий жиҳатдан жуда катта қулайлик яратди, бироқ ёзувдаги ҳамма ҳарфлар ҳам бу умумий қоидага бўйсунмайдми. Қўшмовчи ҳарфлар деб ата-
лувчи 7 та ҳарф бор (وژزرذدا) — улар ўзларидан

аввал келган қўшувчи ҳарфга уланса ҳам, ўзидан кейинги ҳарфга қўшилмай ёзилади, натижада қўл дафтардан, сўз қисмлари бир-
биридан узилиб қолади. Масалан, “нан” сўзини ёзмоқчи бўлсак,
биринчи “н”ни ифодалаш учун “нун” (ن)нинг сўз бошидаги

шакли (ن) ни ёзамиз. “Нун” (ن) ҳарфи қўшувчи ҳарф бўлгани сабабли унинг бош шакли ўзидан кейин келувчи ҳарфга қўл узатиб қўшилишга “ҳозирланиб” туради. Бироқ “а” (ا) ни ифодалаш учун ёзилган кейинги ҳарф (ا) ҳарфи) қўшмовчи

ҳарф бўлгани учун ўздан аввалги ҳарф илморини қабул қилса ҳам (| + ز), ўздан кейинги “н” (нун)га “қўл бермайди”, яъни қўшилмайди. Шунга кўра, сўнги н (нун)нинг ёлғиз шакли ёзилади.

Қўшмовчи ҳарфдан кейинги ҳарф якка, ёлғиз бўлса (сўз охирида кўпинча ёлғиз келади), алоҳида шакли билан ёзилади. Масалан, “нан” деганда сўз ўртасида келган қўшмовчи ҳарфдан (алифдан) кейин келаётган нун (ن)нинг алоҳида шакли

ёзилади. ناک *нак*, باش *баш*, يور *йур* сўзларида ҳам худди ана шундай. بولاك *боллак*, كىلديم *кэлдим*, قازيق *қазық*

қазық каби сўзларда эса вов (و), дол (د), зе (ز)

каби қўшмовчи ҳарфлардан сўнг келган қўшувчи ҳарфлар бош шакл билан ёзилади ва ўздан кейинги ҳарфга уланиб кетади.

Айрим сўзлар фақат қўшмовчи ҳарфлар билан ёзилиши

мумкин. داد *дад*, دوا *дава*, روا *рава*, زورق *заврақ*.

Юқоридаги жадвалда биз ҳарфларнинг сўз бошида, сўз ораси ва сўз охирида ёзиладиган шакллари кўздан кечирдик. Ҳарфларнинг бу кўринишлари аслида уларнинг ўзаро қўшилиб ёзилиши билан узвий боғлиқ эканини қайд этдик. Агар биз бу ўринда ҳарф қўшилиши ҳодисаси олдинги ўринда келган қўшувчи ҳарфнинг табиати билан боғлиқ эканини ва кейинги ҳарфлар аввалги ҳарфларнинг “илмоқчаси” туфайли ўрта шакл ва сўнги шакл деб аталувчи шаклларга айланиб қолганини эътиборга олсак, у ҳолда ҳар бир ҳарф 4 тадан эмас, балки битта ёки (кўпроғи) 2 тадан шаклга эга бўлиб чиқишига ишонч ҳосил қиламиз.

Қўшмовчи ҳарфлар — бир шаклли ҳарфлардир, негаки улар ўздан аввал келган қўшувчи ҳарфнинг белгисини қабул қилади, холос. Аввалги ҳарфга тегишли бўлган бу белги ҳисобга олинмаса, қўшмовчи ҳарфларда биргина шакл борлиги равшан:

ا (а) دذ (д) رزژ (р) و (о)

Қўшувчи ҳарфларда 2 тадан шакл бор: бош шакл, ёлғиз шакл. Сўз орасида келувчи шакл — бош шаклнинг, сўз охирида келувчи шакл — ёлғиз шаклнинг ўзи, лекин уларга аввалги ҳарфнинг илмоқчаси бориб қўшилган бўлади. Масалан, “бе” ҳарфининг ёлғиз шакли — ب , бош шакли ب тарзида ёзилади.

Бу ҳарфнинг ўрта ва ёлғиз шаклларига келганда, уларнинг бири — ўрта шакли (ـ)нинг бош шаклга, сўнгги шакл (ب)нинг ёлғиз шаклга ўхшашлигини, бу шакллар олдидан аввалги ҳарфнинг уланиш белгиси қўшилиб қолганини сезиб олиш қийин эмас, “Бе” (ب) га шаклдош бўлган ҳарфларнинг, бошқа қўшувчи ҳарфларнинг ўрта ва сўнг шакллари ҳам ана шундай: ўрта шакл бош шакл билан, сўнг шакл ёлғиз шакл билан бир хил. Бундан фақат

ع غ ҳарфларигина мустаснодир.

ع غ ҳарфларида бош шакл билан бир қаторда ўрта ва сўнг шакллар, 6 ҳарфида эса сўнг шакл ўзига хос кўринишларда ёзилади. Мисол:

غاز	газ	هوا	ҳаво
معلوم	маълум	عقل	ақл
دفع	дафъ	مهبوش	маҳваш
مغلوب	мағлуб	پادشاه	падшаҳ
تيغ	тығ	باله	бала

Эски ўзбек ёзувини ўрганишда алфавитдаги 32 ҳарфга 4 тадан 128 шакл бериб ишни мураккаблаштиргандан кўра 7 та қўшмовчи ҳарфга 1 тадан — 7 шакл, 22 та қўшувчи ҳарфга 2 тадан — 44 шакл ва сўнгги учта (ع غ 6) ҳарфнинг ҳар бирига 4 тадан

— 12 шакл — ҳаммаси бўлиб 63 та ҳарф шаклини ҳисобга олиб иш кўришимиз қулайроқдир. Кўпгина ҳарфлар бир-бидан нуқталар қўйиш билан ёки нуқталар сони билангина фарқ қилинишини ҳисобга олганда, бу миқдор яримдан кўпига қисқариб кетади. Эски ёзувда яна бош ва кичик ҳарфлар фарқ қилинмайди, яъни “турғун” (تورغون) деган сўз сифат маъноси билан келганда ҳам, исм маъ-

носида ҳам бир хил ёзилаверади.

Кўринадикки, эски ўзбек ёзувида ҳарф шакллариининг хилма—хиллиги ёзувнинг график сирларини билиб олган киши учун ҳеч қандай қийинчилик туғдирмайди. Эски ёзувдаги ҳарфлар ҳозирги ёзув ҳарфларидан оз бўлса озки, кўп эмас.

4. Ҳарфларнинг (ҳарф шакллари) ҳар бири сатр чизиғига (тўғри чизиққа) нисбатан аниқ бир йўналишда ёзилади:

а) Чизиқнинг тепасидан ёзиладиган ҳарфлар бор:

ا ب پ ت ث ذ ذ ف ك گ ط ه
ادا — ада باب — баб
فلک — фалак عطا — ата
کیراک — кэрэк مظلوم — мазлум
 هوا — ҳаво

б) Чизиқнинг остидан ёзиладиган ҳарфлар бор: ژ زر

بار — бар
کوز — кэз
مژگان — мулган

в) Чизиқнинг устидан бошланиб, унинг остига қадар чўзилувчи ҳарфлар бор:

ع غ ق ل ن و ی ج چ ح خ س ش ص ض م
درس — дарс چرخ — чарх
انخلاص — ихлас شرق — шарқ
جمع — жамъ کمال — камал
 قلم — қалам
 بو — бу

Чизиқнинг устидан бошланиб унинг остига қадар чўзиладиган ҳарфларнинг бош ва ўрта шакллари (و ҳарфидан бошқаси) чизиқнинг тепа қисмида ёзилади:

Мисол: ج	س	سوت	сут
جان	جان	مشرب	машраб
بيچاره	جور	نقش	нақш
— бэчара	— жавр	م	ماجال
مخمور	— махмур		

5. Айрим ҳарфлар бор — уларнинг ҳар бири бир неча хил товушни ифодалашга хизмат қилади:

ا — а, э (сўз бошида — и, э, у билан ҳам ўқилади)

و — в, ў, у;

ي — й, и, э.

6. Бир неча ҳарф гуруҳлари бор — уларнинг ҳар бири араб тилида алоҳида-алоҳида фонемаларни ифода этса ҳам, ўзбекчада улар бир-биридан фарқ қилинмайди, бир гуруҳи бир товушдек қабул қилинади:

ط ت — т
ص س ش — с
ظ ض ز ذ — з
ح ه — ҳ

7. Тарихий манбалар матнида گ و ج ўрнида — چ ўрнида — پ پ ўрнида — ب ҳарфлари қўлланилади:

چومجوق — чумчуқ کونکول — кәңүл

8. Ҳозирги ёзувда н+г бирикмаси н ни англатганидек, эски ёзувда ҳам нун (ن) ва каф (гоф) бирикмаси (نک) н товушини ифода этган:

کینک — кәң

یوزونک — йүзүң

9. Айрим ҳарф ёки ҳарф қўшилмалари услубий жиҳатдан бошқача кўринишларда ёзилади:

ك — к, г كا — га, گ — га, ن — ни لا — ла

10. Морфологик бирлик сифатида сўзлар сўздан ва баъзи ясовчи ёки ўзгартувчи аффикслар ўзак-негизлардан ажратиб ёзилади. Мисол:

اولوس دین	— улусдин	اولوس دین	эмас.
روزگاریم دیک	— рўзгаримдек	روزگاریم دیک	эмас.
ولایت نی	— вилайатны	ولایت نی	эмас.

Кейинги давр қўлёзмалари ва тошбосма китобларда бу анъананинг бузилиши кўзга ташланиб қоляпти. Масалан,

اول شوخ بد خو (ул шўхи бадху) ёзилган (اول شوخ بد خو)
бўлиши керак эди) اینوایی ёзилган ای نوایی бўлиши
керак эди).

11. Сўзнинг қаторга сирмай қолган қисмини иккинчи қаторга бўлиб кўчириш (бўгин кўчириш) одати ҳам бўлган эмас. Сўзнинг қаторга сирмай қолган қисмлари унинг тепасига бўлса ҳам сирдириб ёзилади, сирмайдиган ҳолда бўлса, сўз бутунича янги қаторга олиб ўтилади.

Топшириқлар:

1. Эски ўзбек ёзувидаги ҳарфлар сирасини (алфавитни) ёд олинг. Шаклдош ҳарфларнинг ҳар бирини бош, ўрта, охириги ва алоҳида кўринишлари билан карточкага кўчириб чиқинг!

2. Чизиқнинг устидан ёзиладиган ҳарфларни (ҳамма шакллари билан) бир саҳифага, чизиқнинг остидан ёзиладиган ҳарфларни иккинчи саҳифага ва чизиқнинг тепасидан бошланиб унинг остигача чўзиладиган ҳарфларни учинчи саҳифага кўчиринг, ҳарфларнинг график ҳолатига ва чизиққа нисбатан тўғри муносабатда бўлишига алоҳида эътибор беринг!

3. Бир неча товушни ифодалашга хизмат қилувчи ҳарфларни ажратиб ёзинг!

4. Арабчада алоҳида-алоҳида фонемаларни англатса ҳам, ўзбек тили меъёри нуқтан назаридан ўхшаш товушни ифодаловчи ҳарфларни ўз группалари бўйича ёзиб чиқинг!

а. Қўшувчи ва қўшмовчи ҳарфларни қандай ёзилганига эътибор бериб қуйидаги сўзларни дафтарингизга кўчиринг!

باش — баш	گذر — гузар
يوز — йўз	زرده — зарда
داد — дад	زرورق — зарварақ

б. Қўшмовчи ва қўшувчи ҳарфларнинг ўзаро муносабатини ҳисобга олиб қуйидаги сўзларни эски ўзбек ёзуви билан ўзингиз ёзинг. нан, чай, туз, тар, таш, дарёа, куз, кээ, сез, тур, йур, баба, дана, мактаб, дафтар, қалам, китаб.

ИМЛО МАСАЛАЛАРИ

Эски ўзбек ёзувидан фойдаланишда ҳамма учун умумий бўлган имло қоидалари мавжуд эмас эди. Узоқ даврлик тажрибадан келиб чиққан одат ва анъаналар авлоддан авлодга ўтиб қолида кучини сақлаб келган.

Эски ўзбек ёзувида туркча-ўзбекча сўзлар имлосига нисбатан фонетик асос (принцип) талаблари кенгроқ жорий қилинган бўлса-да, имлода тарихий-анъанавий асосга жуда катта ўрин берилгани кўриниб туради. Ёзма адабий манбалар орқали тилга беҳисоб арабча, форсча лексик қатламларнинг кириб келиши тарихий—анъанавий асос мавқеининг ортиб боришига сабаб бўлган.

Эски ўзбекчада сўз шаклини орфографик анъаналар бўйича тўғри ифодалаш учун сўзнинг табиатига, унинг кўринишига эътибор бериш талаб қилинади. Биз ёзув орқали ифода қилмоқчи бўлган сўз тарихий-этимологик жиҳатдан қанақа сўз? Туркча-ўзбекчами ёки ўзлашма сўзми? Агар туркча-ўзбекча сўз бўлса, уни фонетик асосда (айтилишига қараб), қисқа унлиларни ҳам тегшли ҳарфлар билан ифодалаб ёзиш мумкин:

کیپرک — киприк,	توزوک — тузук,
کوپرۆک — кәпрүк,	بیليم — билим

Агар сўз араб, форс-тожик тилларидан ўзлашган бўлса, бундай сўзлар тарихий-этимологик асосда, яъни ўша тилнинг ўзида қандай ёзиб келинган бўлса, шу тарзда ёзилади. Масалан, рассом

маъносидаги “мусаввир” сўзини ёзиш талаб қилинганда биз уни

مساویر тарзида ёзиб қўйсак ҳам ўқиб тушуниш мумкин, аммо бунда имло бузилади, октябрь сўзини ҳозирги ёзувда ўктабир деб ёзиб қўйгандек қизиқ ҳолат юз беради. Чунки “мусаввир” сўзи тарихда مصور ёзиб келинган.

Сўзнинг тарихий-анъанавий тамғасини қандай қилиб таниб олиш керак?

Ўрганувчи ходим бу масалада кўпроқ одат ва анъанага эътибор беради, луғатларга таяниб иш кўради.

Туркча-ўзбекча сўзларнинг фонетик қурилиши ҳақида юқорида маълумот бериб ўтилди¹. Туркча-ўзбекча сўзлар қолипига мос келмайдиган, уларга зид кўринишда бўлган сўзларни ўзлашма сўзлар, деб фараз қиламиз ва уларнинг имлосини луғатлардан қараб билишга ҳаракат қиламиз.

Ўзлашма сўзлардан араб тилига мансуб сўзлар имлоси оғирроқ.

“Ата” “ата” сўзларининг шеърятдаги ўрни яқин бўлиши ва, шунга кўра, улар ўзаро яқин ўқилиши мумкин, аммо имлоси

бутунлай фарқ қилади: آتا (ата) — туркча-ўзбекча сўз. عطا

(ато) — арабча-бағишлаш, атаб қўйиш маъносидаги сўз. باليغ

(балығ) билан بالغ (балиғ) бир хил талаффуз қилинади,

лекин улар икки тилга мансуб мустақил шаклли ва икки хил маънодаги сўзлардир.

باليغ — балығ (балиқ), بالغ (балиғ) — балоғатга етган

киши, ايراق (ирақ) — ўзбекча “узоқ” сўзининг тарихий-

диалектал кўриниши, عراق (Ирақ) — мамлакат номи. Араб

тилидан ўзлашган сўзларнинг ўзида биз учун ўхшаш, аммо имлоси

фарқ қиладиган сўзлар анчагина. اوان (аван) — вақт, давр,

замон, عوان (аван) — эрли хотинга нисбатан қўлланилувчи

¹

21—24- саҳифаларга қаранг.

сифат: боши берк аёл; **الم** (алам) — дард, алам, **علم** (ъалам)

— тур, байроқ; **زمان** (заман) — вақт, замон, **زمان** (заман) —

гаров, кафиллик; **ذال** (зāl) — ҳарф номи, **ضال** (зāl) — йўлдан озган киши.

“Инсон”, “Иброҳим” сўзларини биз “и” билан айтамиз, лекин бу сўзлар **ابراهيم** ‘ансан’ шаклларида алиф билан ёзилади.

Эски ёзувнинг имлоси билан боғлиқ бўлган шу ва шунинг сингари бир неча мураккаб жиҳатлар борки, уларни билиш тил билими бўйича ўқувчи савиясини оширишга катта ёрдам беради.

Синаш учун саволлар ва топшириқлар:

1. Эски ўзбек ёзувида имло қоидалари қандай бўлган? Ёзувда нимага асосланиб иш кўриб келинган?

2. Ёзувда кенгроқ амал қилинган асосларни тилга олинг! Қандай сўзларга нисбатан қандай асосда иш кўрилганини мисоллар билан тушунтириб беринг!

3. Эски ўзбек ёзуви бўйича иш кўришда сўз танишнинг қандай аҳамияти бор? Талаффузи ўзаро яқин ёки ўхшаш бўлса ҳам, ёзилишида фарқ қилувчи сўзларга мисоллар келтиринг.

УНЛИ ТОВУШЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Араб тилида чўзиқ ва қисқа унлилар мавжуд бўлиб, ёзувда қисқа унлиларни ифодалашга зарурият бўлмаган. Шунга кўра ёзувда унли товушларни ифодаловчи ҳарфлар кам. Унли ҳарфларнинг камлиги туфайли туркий ва эроний тиллардаги унли товушларни ёзувда ифодалаш масаласи анча мураккаб тус олади ва унли ҳарфларнинг имлоси устидаги гаплар бу тилларда **у н л и т о в у ш н и и ф о д а л а ш у с у л л а р и** ва **в о с и т а л а р н и** ҳақидаги мулоҳазалар билан қўшилиб кетади.

Ёзувда унли товушларнинг ифодаланиши ва имлоси шу унлининг сўз таркибидаги ўрнига (сўз бошида, сўз ораси ёки охирида келишига) қараб белгиланади. Арабча сўзларда, қисман форсча-тожикча сўзларда, қисқа тил олди унлилар ёзувда ифода этилмайди. Сўзнинг шакли таниш бўлиб қолганда, уни ўқиб кетиш қийин эмас, ammo нотаниш сўз учраганда, баъзан ундошлардан кейин э, и, у, э сингари унлилардан бирини (кўпроқ э товушини) қўшиб ўқишга ва сўз маъносини матн билан боғлаб чиқаришга тўғри келади.

صوت сўзини “сут”, “сават”, “сувут”, “сивит” деб ўқиш мумкин. Бироқ сўзни таниган (унинг арабча **ص** билан ёзилишига эътибор берган) тажрибали киши уни “савт” (оҳанг, куй, мақом) ўқийди, **فقرًا** (фуқара), **ملك** (малак, мулк), **مكرم** (мукаррам), **منتظر** (мунтазир), **سنبُل** (сунбул), **هنر** (ҳунар), **نرگس** (нарғис) каби сўзларни

ўқишда ҳам китобхон матннинг мазмунига қараб иш кўради ва ҳар бирига ўз ёнидан 2-3 қисқа унли қўшиб ўқийди.

Эски ўзбек ёзувида ҳаммаси бўлиб 3 та унли ҳарф ажралади: Алиф (**ا**)нинг имлоси мураккаброқ. Вов (**و**) ҳамда йо ёй (**ی**) ҳарфларининг табиатига келганда, юқорида эслатиб ўтилганидек, ярим унли, ярим ундош ҳарфлар сифатида уларнинг ҳар бири бир неча товушни ифодалашга хизмат қилади.

Сўз бошида ўзича келган ҳолларда **و** **ی** ҳарфлари ундош товушни англатадилар:

وفا	вафа		
وصال	висал	يولداش	йўлдаш
وادی	вади	يوردي	йурди.

Сўз бошида бу ҳарфлар орқали унли товуш ифодалаш талаб қилинганда эса уларнинг унли эканини билдириш учун мазкур ҳарфлар олдида бир алиф (**ا**) орттирилади:

اوزوك	узук	ايلىك	илик
اونول	ўғул	ايكىن	экин
اورتاق	ўртақ	ايرتاك	эртәк

Сўз бошида келган алифни тил орқа кенг ва лаблаңган (а)ни ифодалашга кўчириш учун ҳам алиф олдида алиф орттириш усулидан фойдаланилади, лекин орттирилган алиф сўз бошида келган алифнинг ёнига эмас, устига ётқизиби қўйилади, номини мадд ёки мадда деб айтилади. Мисоллар:

آدم адам

آزاد азад

آباد абад

آقشام ақшам

Сўз бошида келган унлини тегишли ҳарф олдидан алиф орортириб ифодалаш йўли ҳамма унли ҳарфларга алоқадор умумий қоидадир. Ҳар бир унли ҳарфнинг ўзига хос хусусиятлари бўлганидек, унли ифодалашнинг бошқа айрим воситалари ҳам бор. Масалан арабча сўзлар таркибида учрайдиган портловчи бўғиз товуши — айн (ع); ҳойи ҳавваз деб аталувчи

ه ҳарфи ҳам ўзбекчада ўрнига қараб унлига тенг товушлар билан ўқиладики, буларнинг ҳар бири устида ўрни билан алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтамыз.

АЛИФ (ا)нинг ўқилиши

Алиф (ا)нинг вазифалари хилма-хил ва мураккаб.

1. Сўз бошида келганда алиф (ا) ҳарфи:

а) туркча-ўзбекча сўзларда а, э ўқилади:

اياق — аяқ

اييل — айыл (эйыл)

اريق — арық

اري — эри

اييق — айық

اکه — эка

б) ўзлашма (араб, форс) сўзларида а, а, и, э, у ўқилади:

ادب — адаб

احرام — эҳрам

امان — аман

اسول — усул

اقبال — иқбал

الهام — илҳам

اقليم — иқлим

в) Сўз бошидаги алифдан сўнг айн (ع) келса, унли чўзиқ “э” ўқилади, бу чўзиқлиқ ёзувда айриш белгиси (ъ) билан ифода қилинади:

اعلان – эълан اعتراف – эътираф

اعتقاد – эътиқад اعتراض – эътираз

2. Сўз ораси ва охирида:

а) ўзлашма сўзларда а ўқилади:

بابر – Бабур كتاب – китаб

نادر – Надир تماشا – тамаша

صاحب – Саҳиб برنا – барна

б) туркча-ўзбекча сўзларда а, э ўқилади:

باردی – барды بیلادی – биләди

قالدی – қалды کیلامیز – кәләмиз

یولدا – йўлда سوزلا – сөзлә

بارغان – барған کیلگان – кәлгән

Топшириқлар:

1. Сўз бошидаги унли товуш тегишли ҳарф олдида алиф орттириш йўли билан ифода этилган қуйидаги сўзларни ўқинг, бошида қайси ҳарф қандай унли англатаётганини изоҳланг:

اوق – ўқ اوروغ – уруғ

اوقى – ўқы ايلاك – эләк

اۈچ	— уч	ايچاك	— ичэк
اون	— ўн	ايش	— иш
اوزوم	— узум	ايکين	— экин
اوتون	— ўтун	ايچكى	— эчки

2. Сўз бошида келган тил орқа чўзиқ а унлисини алиф устига алиф (мадда) қўйиш йўли билан ифодалаб қуйидаги сўзларни ўзингиз ёзинг: ақ, қара, аз, ағыз, ачық, ақсақ.

3. Сўз бошида келган унлини алиф билан ифодалаб Аҳмад, Акбар, авлад, иснад, ислаҳ, усрук, эҳрам сўзларини эски ёзув орқали ёзинг, луғатлардан фойдаланиб яна 8 та шу хилдаги сўзни ўзингиз қўшинг.

4. Қуйидаги сўзларни ўқинг, алифнинг қайси ўринда (сўз орасида ёки охирида) қандай унли ифода қилаётганини айтиб беринг:

بازار باردى كوراك تيراک برنا يپراق
آفتاب آز سامان جواب غلامنمان لالانخان

ВОВ (و)нинг ўқилиши

1. Сўз бошида — ҳамавақт, сўз ораси ва охирида унлидан кейин “в” ундошини билдиради:

وقت	— вақт	عفو	— афв
آو	— ав	ساق	— савуқ
اولاد	— авлад	قاوون	— қавун.

2. Сўз ораси ва охирида ундошдан кейин келиб қаттиқ ва юмшоқ “у-у”, ў-е унлиларини ифодалайди:

قورولدى — қурулды قوروقچى — қўруқчы,

گولوشدى — кулушди سوپورگی — супурги,
 بولدى — бўлды بولدى — бөлди.

Топшириқлар:

1. Таржибида вов (و) иштирок этган қуйидаги сўзларни ўқинг, вовнинг қайси ўринда қандай товуш ифода қилаётганини тушувинг:

بورول اوراق وعده وفا ولي قوروق

2. Эски ёзув билан кўчиринг: уч, терг, қуш, улур, кумуш, қўруқ, вилайат, вакалат.

ЙО (Й) ى ning ўқилиши

1. Сўз бошида — ҳаммавақт, сўз орасида унлидан кейин й товушини билдиради:

يولدوز — йулдуз, كېيىن — кэйин
 يازدى — йазды, دېيىن — дэйин.

2. Сўз орасида (ундошдан кейин) келганда чўзиқ ы, қисқа и, э унлиларини ифодалайди.

قىزىقچى — қызықчы, ديوان — дэвāн,
 بىلىملى — билимли, كىلدى — кэлди.

3. Арабча нисбий сифатлар, адабий тахаллуслар охирида -ий товуш бирикмасини билдиради:

سياسى — сийāсий, لطفى — Лутфий,
 علمى — илмий, اقتصادى — иқтисāдий,
 مقيىمى — Муқимий.

4. Йо (ёй) (ي) билан тугалланувчи бир неча исмлар бор — араб тили анъаналари бўйича улар “а” билан ўқилади:

عيسى — Исā (Ийса)

موسى — Мусā

يحيى — Йаҳйā

Топшириқлар:

1. Таркибида Йо (ёй) (ي) иштирок этган қуйидаги сўзларни ўқинг, ёйнинг қайси ўринда қандай товуш ифода қилаётганини айтиб беринг:

معنى قويوق ايركىن مين بيز ياز يوز

2. Йо (ёй) ҳарфининг сўз бошида ва сўз орасида унли товушни ифодалашига мисол қилиб ўзингиз 10 та сўз ёзинг.

3. Эски ёзувда дэйн, кэйн, қыйын, тийин сўзлари ҳамда Наванай, Завқий, Нийазий тахаллусларини ёзинг, йо (ёй) ҳарфининг қайси ўринда қандай товуш ифодалаётганига эътибор беринг.

Арабча сўзлар таркибида келган айн (ع) нинг

ўзбекчада унли товуш билан ўқилиши

Араб тилига хос бўлган портловчи бўғиз ундошини арабча талаффуз қилиш қийин бўлган. Шунинг натижасида айнли сўзлар ўзбекчада ўрни билан унлига тенг товуш орқали ифода қилинган.

1. Сўз бошида айн (ع) иштирок этган сўзлар э (а), и (ы) у (у) унлиларидан бирига тенг ўқилади. Мисоллар:

عدم — адам, عدل — адл, عداوت — адāват

علم — илм, عصيان — исйāн, علاج — илāж

عذر — узр, عنوان — унвāн, عزلت — узлат

2. Сўз орасида ёпиқ бўғиндан кейин келиб бўғинни айириб турган айн ҳам унли билан ўқилади:

صنعت — санъат, طلعت — тальят,

صنعي — сунъий, بدعت — бидъат.

3. Сўз охирида келган айн ёпиқ бўғин ҳосил қилиб, — иъ (эъ) ўқилади:

سامع — сaмиъ, قانع — қāнъ,

مانع — мāнъ, تابع — тaбъ (ъ).

4. Сўз бошида келган “айн + алиф” бирикмаси а+а = а билан чўзиқ талаффуз қилинади:

عالم — аалим - āлим, عاشق — аaшиқ - āшиқ,

عابد — аабид - āбид, عامل — аамил - āмил

عادل — аадил - āдил,

Топшириқлар:

1. Сўз бошида айн (ع) иштирок этган қуйидаги сўзларни тегишли унли билан ўқинг:

عنايت عمر عبوت عزيز عثمان
عيب عيان عاشق عشق

2. Луғатлардан фойдаланиб ўзингиз 10 та айни сўз ёзинг, ҳар бир сўздаги айнинг қандай ўқилишини тушунтириб беринг.

ҲЕ (۵)нинг унлига тенг товуш ифодаланиши

“Ҳойи ҳавваз” деб аталувчи қисқа ва юмшоқ ҳ (۵) ҳарфи ҳам сўз ёки бўғин охирида қисқа э (а) унлисига тенг товуш билан ўқилади:

پرده — парда, باده — бада, آزاده — азада.

“Ҳойи ҳавваз”нинг унли ифодалашга кўчирилиши бу ҳарф орқали англатиладиган товушнинг табиатига боғлиқ; чунки сўз ёки бўғин охирида келган бу товушни сўзловчи охирига етказиб тўла “ҳ” билан талаффуз қила олмайди, аксинча, бу товуш тушиб қолиб, ёпиқ бўғин очиқ бўғинга айланади. Масалан, “бода” сўзи ёзувдаги шаклига кўра “бодах”, “кошона” сўзи “кошонаҳ” ўқилиши лозим, аммо талаффузда охириги “ҳ” туширилиб, ундан аввалги “а” қолади: бада (ҳ), кашана (ҳ),

اکه эка اوکه уке сўзларининг имлоси, ўрин-пайт

келишигининг ۵۵ -да шаклига кўчиши ҳам “ҳойи ҳавваз”нинг унлига яқин хусусияти билан боғлиқдир.

УНДОШ ТОВУШНИ ИФОДАЛОВЧИ ҲАРФЛАР ИМЛОСИ

Эски ўзбек ёзувидаги ундош товушни ифодаловчи ҳарфларни бу ҳарфларнинг хусусиятларига кўра, икки гуруҳга ажратиб изоҳлаш мумкин: а) имлоси мураккаб бўлмаган ундош товушни ифодаловчи ҳарфлар; б) имлоси нисбатан мураккаб бўлган ундош товушни ифодаловчи ҳарфлар.

А. И м л о с и м у р а к к а б б ў л м а г а н у н д о ш (товушни ифодаловчи) ҳарфлар.

Бундай ҳарфлар сирасига

ن م ل ق ف غ ش ژ ر د ح

ҳарфларини киритиш мумкин, негаки бу ҳарфларнинг ёндош, вазифадор шериклари йўқ. Масалан Т ёки З товушни ифодалаш талаб қилинганда “т” ларнинг ёки “з” ларнинг қайси бирини ёзиш керак экан, деб ўйланиб қолиш мумкин. Имлоси мураккаб бўлмаган ҳарфларни ёзиш талаб қилинганида эса ҳеч иккиланмай د

6— Эски ўзбек тили ва ёзуви

(д) ёки, ر (р) деб биргина ҳарф эста олинади ва унинг керакли шакли ёзиб кетаверилади.

Имлоси мураккаб бўлмаган ҳарфлар қуйидагилардан иборат:

1. خ (х). Қўшувчи ҳарф **يخشى** -й (а)хшы, **اوخشاش** ўхшаш сингари бир неча туркча-ўзбекча сўзлар таркибида, асосан арабча, форсча сўзларда келади, чуқур тил орқа жарангсиз ундошни ифодалайди: **اخلاق** ахләқ, **بخت** б(а)хт, **خلق** х(а)лқ, **پخته** п(а)хта.

2. د (д) ҳарфи. — Қўшмовчи ҳарф, сўз бошида, сўз орасида ва сўз охирида кела олади: **داد** дад, **دومان** д(а)рмāн, **بولدى** бўлды **زياد** з(и)йад, **حدود** ҳ(у)дуд, **همدم** ҳ(а)мд (а)м.

3. ر (р) ҳарфи. — Қўшмовчи ҳарф. Сўз бошида, сўз орасида ва сўз охирида келади: **رحم** р(а)ҳм, **مرد** м(а)рд, **قمر** қ(а)м(а)р, **خبر** х(а)б(а)р, **بارور** барур, **صورت** — сур(а)т.

4. ژ (ж). — Қўшмовчи ҳарф. Форсча-тожикча бир неча сўзлар таркибида учрайди: **مژده** -м(у)жда; **گذره** г(и)жда, **ازدها** -ажд(а)ҳа, **مژگان** — м(у)жган.

5. ش (ш). — Қўшувчи ҳарф. Сўз бошида, орасида ва охирида кела олади. Мисоллар: **شام** — шам, **باش** — баш, **ياش** — йаш, **شادليک** — шадлик, **باشلادی** — башлады.

6. غ (ғ) ҳарфи. — Қўшувчи ҳарф. Сўз бошида, орасида ва охирида кела олади: **غاز** — ғаз, **غالب** ғāl(и)б, **تاغ** — тағ, **باغ** — бағ, **غافل** — ғāф(и)л, **غوزه** — ғўза, **غوره** — ғўра.

7. **ف** (ф) ҳарфи. — Қўшувчи ҳарф. Арабча ва байналмилал сўзлар таркибида келади, кейинги давр эски ўзбекча манбаларда баъзан (янглиш ҳолда). **پ** (п) ўрнида ҳам учрайди: **فرهان** — Ф(а)рҳад, **فرقت** — Ф(у)рқ(а)т, **افسانه** — афсана, **نفس** — н(а)ф(а)с, **محفي** — м(а)хфий, **شرف** — ш(а)р(а)ф.

8. **ق** (қ). — Қўшувчи ҳарф. Сўз бошида, орасида ва охирида келади: **قلم** — қ(а)л(а)м, **قادر** — қадир, **قازان** — қазан, **خلق** — х(а)лқ, **نقش** — н(а)қш, **ذوق** — з(а)вқ, **مقصد** — м(а)қс(а)д.

9. **ل** (л). — Қўшувчи ҳарф, арабча ва форсча-тожикча сўзлар бошида келади: **لب** л(а)б, **ليلي** Л(а)йли, **لاله** — лāла, **لغت** — л(у)ғат, **بلبل** — б(у)лб(у)л, **علم** — илм, **آلدي** — алды, **كيدى** — кэлди.

10. **م** (м). — Қўшуви ҳарф. Сўзнинг бошида, ораси ва охирида кела олади: **مال** — мāl, **مجنون** — М(а)жнун, **مذکور** — м(а)зкур, **مملکت** — м(а)мл(а)к(а)т, **محکم** — м(а)ҳк(а)м, **حکم** — ҳ(у)км.

11. **ن** (н). — Қўшувчи ҳарф, кўпроқ арабча, форсча-тожикча сўзлар бошида келади: **نوا** — н(а)вā, **نوروز** — н(а)врўз, **نظم** — н(а)зм, **نان** — нан; **آشنا** — āшнā, **فرمان** — ф(а)рмāн, **نشان** — н(и)шāн, **تیندی** — тинди, **آورندى** — урунды.

Имлоси нисбатан мураккаб бўлган
ундош ҳарфлар

Бундай ҳарфлар қаторига **ب-ت, پ-ث, گ-ك, ه-ح, ظ-ض, ز-ذ, چ-ج, س-ص, ث**
ҳарфлари киради.

1. **ب** (б), **پ** (п) ҳарфлари шаклий ўхшашликка
эга, аммо уларнинг қўлланиш даражаси (частотаси) тенг эмас
(**ب** ҳарфи кўп ишлатилади), нуқталарида ҳам фарқ бор:
иккиси ҳам лаб-лаб, портловчи, аммо биринчиси (**ب**) — жа-
рангли ундошни, иккинчиси (**پ**) унинг жарангсиз шеригини
ифодалайди: **باب** — баб, **باپ** — бап, **توروب** туруб,
توروپ туруп, **بابر** — Баб(у)р, **صابر** — Саб(и)р.

Бу ҳарфларнинг имлосидаги мураккаблик шундаки, эски
манбалар ёзувида (матнида) уч нуқтали шакл (**پ**) кам
учрайди, **ب** ҳарфини ўрнига қараб Б ёки П ўқиш талаб
этилади.

2. **ت** (т), **ط** (т) ҳарфлари биргина Т билан
ўқилади, ҳар иккиси ҳам қўшувчи ҳарфлардан. Кейингиси
фақат арабча сўзларда келади ва тил учининг қаттиқ портлаши
билан талаффуз этилади:

تار — тар, **تیل** — тил, **کتاب** — к(и) таб,
توت — тут, **تورت** — тўрт (тўрт)
طاقت — тақ(а)т, **طالب** — тал(и)б,
طرفه — т(у)рфа.

3. ص س ث ҳарфлари С билан ўқилади. ث

ҳарфи тиш оралигида талаффуз этилади, арабча сўзлар таркибида келади: ثبات — с(а)бат, ثنا

— с(а)на, ثمر — са(а)м(а)р, نثر — н(а)ср,
باعث — байс; ص ҳарфи ҳозирги ўзбек тилидаги

сирғалувчи жарангсиз с га тенг ундош товушни ифодалайди:

سوت — сут, ساز — саз, شمس — ш(а)мс,
لباس — л(и)бас.

ص ҳарфи арабча сўзларда келади, тил орқа қаттиқ с ундоши сифатида айтилади:

صبر — с(а)бр, صياد — с(а)йй(а)д,
مصرع — м(и)сраъ, خالص — хал(и)с.

4. ج (ж) چ (ч) ҳарфлари.

а) ج ҳарфи тил ўрта сирғалувчи жарангли ундошни ифодалайди, сўзнинг бошида, ораси ва охирида кела олади:

جونادى — жўнади, جمال — ж(а)мал,
عجائب — ажай(и)б, گنج — г(а)нж;

б) چ ҳарфи тил олди, қоришиқ, портловчи, жарангсиз ундошни ифодалайди:

چال — чал, پيچاق — п(и)чақ,
چرخ — ч(а)рх, قوچ — қуванч.

Эски манбалар матнида ҳар икки товуш ифодаси учун ج ҳарфи ишлатилади.

5. ظ ض ذ ز ҳарфлари З га тенг товушни ифодалайди. Булардан ز ҳарфи ҳозирги ўзбекча талаффуздаги тил олди сирғалувчи жарангли з ундошига мос келади:

زار — зар,
زمان — з(а)ман, غاز — газ, زردە — з(а)рда,
منزل — м(а)нз(и)л.

Қолган ҳарфлар (**ذ ض ذ**) ўзбекчада 3 ўқилса ҳам, араб тилида мустақил фонемаларни билдиради:

а) **ذ** (з) ҳарфи — тиш орасида сирғалувчи **ث** (с)га яқин, лекин жарангли айтилади: **ذکر** — з(и)кр, **مذکور** — м(а)зкур, **حاذق** — ҳаз(и)қ.

б) **ض** (з) ҳарфи эса **ز** дан кучлироқ, аммо **ز** тил олди ундоши бўлса, **ض** орқа сирғалувчидир. **عرض** — арз, **ضرور** — з(а)рур, **ضعيف** — заиф;

в) **ظ** (з) — тил орқа, сирғалувчи, ўта жарангли ундошни ифодалайди: **نظم** н(а)зм, **نظر** — н(а)з(а)р, **ظلم** — з(у)лм, **ظفر** — з(а)ф(а)р, **ظريف** — з(а)риф.

Агар биз **ذ** ҳарфини тил учида айтилувчи чала “з” деб тушунсак, **ز** ҳарфини бир бутун, з₁ деб, **ض** ни бир ярим, з₂, **ظ** ни икки ҳисса ортиқ куч билан талаффуз этилувчи. з₃ деб тушунишимиз мумкин.

б. **ه ح** ҳарфлари “ҳ”ни ифодалайди, лекин, аслини олганда, бу ҳарфлар тилимиздаги жарангсиз, сирғалувчи бўғиз ундоши бўлмиш **ح** дан бошқачароқ талаффуз этилган.

“Ҳ ойи ҳавваз” деб аталган **ه** ҳарфи **هوا** — (ҳава), **هدم** — (ҳамдам), **مهوش** — (м)а(ҳв)а(ш) каби сўзлардаги қисқа, юмшоқ **ح** ни ифодалайди. “Ҳ ойи ҳутги” (**ح**) эса арабчадаги бўғиз ичкарисидан — чуқур ҳалқумдан чиқариб талаффуз қилинувчи **ح** ни ифода қилади: **محنت** м(э)ҳн(а)т, **محبت** — м(у)ҳ(а)бб(а)т, **حاصل** — ҳас(и)л, **حسن** — **ح**(а)с(а)н, **حقيقت** — ҳ(а)қиқ(а)т.

7. **گ گ** ҳарфлари имлосидаги мураккаблик шундаки, тарихий манбаларда бу ҳарфлар деярли ажратилмайди. **к**, **г**

ундошлари биргина шакл (**ک**) билан ифода этилади:

کرم — گ(а)рдун, کامران — ک(а)мал, کوهن — ک(а)р(а)м,
 — г(а)р(а)м, — г(а)вх(а)р,

Ёзувда **ک** билан **گ** ни очик фарқламаслик эса.
 تیکان сўзини “камāн”, “гумāн” деб ўқиш,
 сўзини “етган”, “теган”, “тикан” деб ўқиш каби чал-
 кашликларнинг келиб чиқишига сабабчи бўлади.

Топшириқлар:

1. Имлоси мураккаб бўлмаган ва имлоси нисбатан мураккаб бўлган ундош товуш ифодаловчи ҳарфларни икки гуруҳга ажратиб ёзинг, кейинги гуруҳдаги ҳарфлар имлосидаги мураккаблик нимадан иборат эканини тушунтириб беринг.

2. Қуйидаги сўзларни тўрри талаффуз билан ўқишга ҳаракат қилинг, дафтарингизга кўчириб олинг, имлоси мураккаб бўлмаган ҳарфлар остига бир чизиқ, имлоси мураккаб бўлган ҳарфлар остига икки чизиқ чизинг:

فرهاد مژگان شوخ دوده چرخ
 اظرب منخوذه مذهب مجلس عبرت

3. **ط** ҳарфларининг қўлланиш ўрни ва талаффуздаги фарқли томонларига эътибор бериб қуйидаги сўзларни:

- а) ўқинг: تعمیر تذکره طاقت طبع ترغیب
- б) ёзинг: таржима, ташриф, таат, туфан, тумтарақ.

4. **ص** ҳарфларининг қўлланиш ўрни ва талаффуздаги фарқли томонларга эътибор бериб қуйидаги сўзларни:

- а) ўқинг: باعث اسم لباس مصر عصر
- б) ёзинг: масал, мискин, сач, савда, сафар, садик, сафа.

5. **ض** ҳарфларининг қўлланиш ўрни ва талаффуздаги фарқли томонларга эътибор бериб қуйидаги сўзларни:

- а) ўқинг: اظهار ذاکر زیبا زمین ضمیر ضیا

б) ўзингиз ёзинг: лазиз, зак̄ават, узук, йулдуз, зарб, зид, заҳир, вазифа.

б. ҳарфларининг қўлланиш ўрни ва талаффузидаги фарқли томонларга эътибор бериб қуйидаги сўзларни:

а) ўқинг:

б) ўзингиз ёзинг: ҳилāl, Ҳāшим, ҳунар, ҳамрāх, ҳукм, ҳāким, ҳāфиз, ҳāсил.

ЁЗУВДА ОСТ-УСТ БЕЛГИЛАРИ

Араб ёзувида унли товушларни ифодаловчи ҳарфлар бу қадар кам бўлгани ва ёзув кўп жиҳатдан араб тилига мувофиқлаштирилганлиги сабабли, ундан фойдаланувчи эроний ва туркий халқлар ўз сўзларини ёзиш ва ўқишда ҳам, арабча матнларни ўқиб чиқаришда ҳам жиддий машаққатларга дуч келганлар. Бу машаққатларни бартараф қилиш учун амалиётда фонетик ҳолатларни акс эттирувчи белгилардан фойдаланиш одат тусига кириб боради. Сўзлардаги ҳарфларнинг ости ёки устидан қўйилиб унинг ўқилишини осонлаштирадиган, сўзнинг фонетик қурилишини очиқроқ намоён қиладиган бундай белгилар мажмуаси ҳ а р а к а т л а р ё к и о с т - у с т б е л г и л а р и деб юритилган.

Ост-уст белгиларининг сони 15 тадан ортиқроқ. Уларнинг бир қисми қисқа унлиларни ифодалашга хизмат қилса, бошқалари сўз шаклини (масалан, арабча равиш шаклини), турлича фонетик ҳолатларни акс эттиради. Қуйида биз ост-уст белгилари (ҳаракатлар)нинг энг муҳимлари билан танишиб ўтамиз:

1. Ҳарфнинг устига қўйилиб () шу ҳарфнинг ўзини ёки ундан кейинги товушни (а) деб ўқишга ишора қилувчи белги. Бу белги арабчада ф а т ҳ а, форсча-тожикчада з а - б а р деб юритилади:

 — адам (йўқлик). Белгилар қўйилмаган бўлса, сўзни “удум” ёки “идим” тарзида ўқишга уриниб кўриш мумкин.

 — м(а)ҳр. (“муҳр” ёки “меҳр” эмас)

 — Ав(а)з (“эваз” эмас).

2. Ҳарфнинг остига қўйилиб () шу ҳарфнинг ўзини ёки ундан кейинги товушни И ёки Э деб ўқишга ишора қилувчи

белги. Бу белги арабчада к а с р а, форсча-тожикча з е р деб юрятилади:

إبراهيم — Иброҳим, ادراك — идрак, مهر — меҳр.

3. Ҳарфнинг устига вергул шаклида қўйилиб (ʹ) шу ҳарфнинг ўзини ёки ундан кейинги товушни у, ў унлиларидан бири билан ўқишга ишора қилувчи белги. Бу белги арабчада з а м м а, форсча-тожикчада п е ш деб аталади. М:

مهر — м(у)ҳр (“маҳр” ёки “меҳр” эмас.)

طعمه — тўъма (таом, озик-овқат).

مشاعره — мушāара.

4. Бўрин охиридаги ундош товушни ифодаловчи ҳарф устига юмалоқ шаклда қўйиладиган (°) белги. С о к и н ёки с у к у н деб аталувчи бу белги қайси ҳарф устига қўйилса, шу товуш устида тўхтам бўлиши кераклиги, яъни бўриннинг ёпиқ эканлиги аён бўлади. М: فرقت — Ф(у)рқ(а)т, ذوقى — З(а)вқий, مَوقِع — м(а)вқий ва б. Агар فرقت даги ر ҳарфи устида сокин бўлмаса, ўқувчи “Ф(у)рқ(а)т”ни “фуруқат”, “фурақат” тарзида хато ўқиши мумкин.

5. Ҳарф устига ётиқ уч рақами шаклида қўйилиб (ۛ) шу ҳарфдан англашилган товушнинг такрор талаффуз этилишини кўрсатувчи белги. Т а ш д и д деб аталувчи бу белги, асосан, арабча, форсча-тожикча сўзларда ишлатилади:

مُنَوَّر — м(у)н(а)вв(а)р,

مُحَرَّم — м(у)ҳа(рр)ам,

ذَرَّه — з(а)рра,

أَوَّل — ав(ва)л.

Туркча-ўзбекча сўзларга келганда, бу сўзларда такрорий товуш ифодаси учун такрорий ҳарф ёзилади ва бунда ташдид белгисини қўллаш учун зарурият бўлмайди.

М: ایتتى — айтти (этти) китти — кэтти.

6. Т а н в и н (ا). Арабчада равиш формаси ҳисобланган танвинли сўзларнинг бир қисми ўзбек тилида ҳам ишлатилади.

اولا — аввалан شكلا — ш(а)клан

تحمينا — т(а)хминан.

Ост-уст белгилари тарихда ўзига хос транскрипция вазифасини ўтаган. Маҳмуд Кошғарий “Девони”даги барча туркий сўз ва иборалар, халқ оғзаки ижоди намуналари ост-уст белгилари орқали ифода қилинган. Кейинги даврларда бу белгилардан фойдаланиш чеклана боради, китобхонга нотаниш, қийин сўзларни ифодалашда, сўз маъносини фарқлаш зарурияти туғилиб қолган ҳоллардагина бу белгилардан фойдаланилади.

Ҳамза

Ҳамза ء белгиси ост-уст белгиларидан фарқ қилади, арабчада у ҳарфга яқин вазифа бажариб портловчи бўғиз товушини ифодалайди.

Ҳамза бир томондан унлини унлидан ва унлини ундошдан айиришга хизмат қилади:

قراءت — қираат تائثر — таъсир

عائلة — айла تائمين — таъмин

Иккинчи томондан очиқ талаффуз қилинаётган унли ёки бўғинни тўсиб унинг чўзиқлигини бўлишга ёки ёпиқ бўғин тарзида талаффуз қилишга даъват этади.

اثر — аъс(а)р ادارہ — иъдара

ابتداء — ибтидаъ انشاء — иншаъ

Сўз орасида келганида ҳамза баъзан воситачи ҳарфлар билан ёзилади, лекин воситачи ҳарфлар одатда ўқилмайди.

مسئول-مسؤول مسئلة-مسألة

Топшириқлар:

1. Ост-уст белгилари билан ёзилган қуйидаги сўзаларни ўқинг:

إِنْقِلَابٌ إِبَابَةٌ مَعْظَمٌ مَكْرَمٌ ظَلَمْتُ تَرْحَمٌ

2. Луғатлардан фойдаланган ҳолда ост-уст белгиларини қўйиб қуйидаги сўзаларни эски ўзбек ёзуви билан кўчиринг: муаллим, саадат, Муҳаммад, муқаррар, такаллум, хуррам, шуара, муамма.

3. Шакллари ўзаро ўхшаш ёки яқин бўлса-да, бутунлай бошқа-бошқа бўлган қуйидаги сўзаларни ост-уст белгилари ёрдами билан фарқлаб ифодалашга ҳаракат қилинг: нафс — нафас, давр — дур, авзāн (вазйлар) — ўзан (дарё ўзони), кибр — кибар, ул — аввал, улақ — авлақ, айран — Эра̄н, ҳашр (тўпланиш, йирин) — ҳашар.

РАҚАМЛАР

Эски ўзбек ёзувида ҳозир араб рақамлари деб аталаётган (аслида ҳинд рақамлари бўлса ҳам, оммага араб рақамлари номи билан сингиб қолган) рақамлардан фойдаланилган. Бу рақамларнинг баъзи шакллари ҳамда кўпликни ифода этиш тартиби ҳозирги ёзувимиз рақамлари ва унинг тартибидан катта фарқ қилмайди. Ёзувдаги ҳарфлар ўнгдан чапга қараб ёзиб борилгани ҳолда ундаги рақамлар (ўнликлар, юзликлар, мингликлар в.б.) чапдан ўнгга қараб аввал кўпликларни ва охирида бирликларни келтириш билан ифода қилинади. Масалан, 1991 тарзидаги рақамлар худди шундай, яъни 1991 тарзида ёзила-веради.

Бирликлар: ۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹

Ўнликлар: ۱۰ ۲۱ ۳۲ ۴۳ ۵۴ ۶۵ ۷۶ ۸۷ ۹۸

Юзликлар: ۱۱۱ ۲۲۲ ۳۳۳ ۴۴۴ ۵۵۵ ۶۶۶ ۷۷۷ ۸۸۸ ۹۹۹

ЁЗУВНИНГ УСЛУБИЙ КЎРИНИШЛАРИ

Тарихда эски ёзувнинг бир неча хил услубий кўринишлари бўлган.

Ёзувнинг услубий кўринишлари деганда ҳар бир қалам эгасининг ўзига хос индивидуал ёзув манераси, унинг дастхати эмас, балки ёзувнинг кўпчилик томонидан қабул қилинган, одат тусига кириб қолган умумий услубий кўриниши — хат шакллари назарда тутилади.

Матбаачилик юзага келмаган, китобат ишлари захматкаш котибларнинг қўл меҳнати ва санъати билан амалга оширилган даврларда хилма-хил ёзув усулларининг келиб чиқиши табиий бўлган.

Хаттотлик тарихига оид маълумотларда котибларнинг хатти сулс (сулс хати), хатти насх (наسخ хати), хатти муҳаққақ, хатти райҳоний, тавқеъ, риқоъ хатлари бўйича ёзишда санъат ва маҳорат кўрсатгаликлари тилга олинади.

Араб ёзувиغا асосланган хатнинг энг кўҳна усулларидан бири хатти кўфий (кўфий хати)дир. Қуръоннинг илк намуналари кўфий хати билан битилган эди. Нуқтасиз ҳарфларни яшилтириш қилишлари шаклига солиб сийрак, якка-якка қилиб ёзишга асосланган бу ёзувнинг ҳар хил тармоқлари юзага келади ва натижада асл кўфий хати бора-бора қабр тошлари, биноларни безашдагина ишлатилади.

Кўфий хати тармоқлари билан бир қаторда Ўрта Осиёда насх хати ("хатти насх") ҳам кенг тарқала бошлайди. Ҳарфлари ост-уст белгилари билан тикроқ, ингичкароқ ва зичроқ қилиб ёзилгани, оз ўринга кўпроқ гапни сифдириш мумкин бўлгани учун насх хати ҳаётдан анча мустаҳкам ўрин эгаллайди. Темур замонидан бошлаб Хуросон ва Мовароуннаҳрда настаълиқ ("наسخ+таълиқ") хати шакллана боради. Султон Али Машҳадий асос солган Ҳирот хаттотлик мактаби бу ёзувнинг кенг ёйилиши ва чуқур илдиз отишига сабабчи бўлди. Навоий, Бобур асарлари, уч хонлик даврида яратилган ва кўчирилган форсча-тожикча ва туркча-ўзбекча ёзма ёдгорликларнинг деярли ҳаммаси настаълиқнинг Ўрта Осиё хати деб аталаётган услубий кўринишида ёзилгандир.

Ёзувнинг яна хатти таълиқ, хатти девоний, хатти шикаста каби кўринишлари ҳам бор. Хатти таълиқ — хатти насхга, хатти девоний эса настаълиқ хатига яқин бўлган. Аммо шикаста (синиқ) хати ҳарфларнинг ўзаро занжирсимон боғланиб кетиши, сўз ёки қаторларнинг узук-узук ёйилиши билан ёзувнинг бошқа услубий кўринишларидан ажралиб туради.

Шуни қайд этиш зарурки, ёзма фаолиятда, айниқса, китобат ишида бу ёзувларнинг даврга мос кўринишидангина фойдаланиб қўя қолмасдан, унинг бошқа усулларини ҳам қўллаганлар. Масалан, китобнинг беағи ёки сарлавҳаларини ёзишда бир усулдан, оягларни ажратиб кўрсатиш мақсадида — иккинчи бир усулдан, асосий матни ёзиш учун — учинчи усул, хотима қисм ифодаси учун — тўртинчи в.б. Шуойи хатдан — безак учун, туғро хатидан — имзо учун, тумор, ғубор (майда), шажарий хатларидан яна ўзга мақсадлар учун фойдаланиш одат бўлган.

1

А.Муродовнинг "Ўрта Осиё хаттотлик мактаби тарихидан" китоби (1971)да ёзувнинг айрим услубий кўринишларидан намуналар келтирилган.

ЭСКИ ЎЗБЕК ЁЗУВИ БИЛАН БОҒЛИҚ МАСАЛАЛАР

Араб хати асосидаги ёзувдан кўп асрлар давомида фойдаланиб келингани туфайли бу ёзув табиий суратда Ўрта Осиё халқларининг маданияти билан узвий боғланиб кетади. Бу халқлар орасидан етишиб чиққан олимлар, шоирлар ва санъаткорлар араб тилида, форс-тожик ҳамда турк-ўзбек тилларида беҳисоб илмий-тарихий, бадий-таълимий асарлар ёзиб қолдириш билан бирга, ёзувга боғлиқ санъат турларини ҳам ривожлантирганлар. Абжад ҳисоби деб ном олган ҳисоб билан боғлиқ бўлган тарих санъати, муаммо, муашшах, чистон, тажнис, ҳар хил ўхшатишлар, сўз ўйинлари ана шундай санъатлардандир. Уларнинг бир қисми бадий ифоданинг санъат даражасига кўтарилган кўринишлари бўлса, баъзилари алоҳида адабий тур сифатида шакллانган ва оммалашиб кетган.

Эски ўзбек тилини ва у билан узвий боғлиқ ҳолда, эски ўзбек ёзувини ўрганиш давомида тил ва ёзувга бевосита алоқадор бўлган ана шу масалалар билан ҳам танишиб ўтиш зарур. Ёзув билан боғлиқ масалаларни ўрганиш фақат тил тарихи учун эмас, умуман, тарихни билиш учун, классик адабиёт сирлари билан яқиндан танишмоқ, халқнинг ижодий қудратини тасаввур қилмоқ учун ҳам зарурдир.

“АБЖАД” ҲИСОБИ

Абжад ҳисоби ёзувдаги ҳарфлардан рақам ифодаси учун фойдаланишга асосланган ҳисоб тартибидир. Бу ҳисобнинг тарихи араб ёзувининг қадимий манбаларига — оромий ёзувларига боғланиб кетади.

Абжад ҳисоби тартибида ёзувдаги 28 ҳарфнинг ҳар бири маълум бир рақамни ифодалашга хизмат қилдирилган. Масалан,

1 ҳарфи 1 рақамини, $\text{ب} - 2$, $\text{ج} - 3$, $\text{د} - 4$, $\text{ه} - 5$, $\text{ك} - 20$, $\text{ن} - 50$, $\text{ق} - 100$, $\text{غ} - 1000$ ни ифодалаган.

Қайси ҳарфнинг қандай рақам ифодалашни аниқ бўлиб турсин учун ҳарфлар маълум бир тартибда 8 та сунъий сўзларга

бириктириб қўйилган. Бу сўзларни ўз тартиби билан ёдлаб олган киши ҳарфларнинг рақам мазмунини осонлик билан англаб олаверган.

Саккизта сунъий сўзнинг биринчиси (1 дан 4 гача бўлган рақамларни ифодаловчи ҳарфлар йиғиндиси **أبجد** ("аб-жад") сўзи бўлиб, ҳисобнинг номи ҳам шуңга нисбатан "Абжад ҳисоби" деб юритилган.

АБЖАД ҳисобининг умумий жадвали қуйидагича:

1.	ا -1		15.	س -60	
2.	ب -2	أَبْجَد	16.	ع -70	سَعْفَص
3.	ج -3		17.	ف -80	
4.	د -4	/Абж/а/д	18.	ص -90	/с/а/ъф/а/с
5.	ه -5	هَوَز	19.	ق -100	قَرَشَت
6.	و -6		20.	ر -200	
7.	ز -7	/ҳ/а/в/в/аз	21.	ش -300	
			22.	ت -400	қ/а/р/а /ш/а/т
8.	ح -8	حُطَي	23.	ث -500	ثَخَذ
9.	ط -9		24.	خ -600	
10.	ي -10	ҳ/у/т/т/и	25.	ذ -700	с/а/х/ха/з
11.	ك -20	كَلَمَن	26.	ض -800	ضَطَعَ
12.	ل -30		27.	ظ -900	
13/	م -40		28.	ع -1000	з/а/з/а/ғ
14.	ن -50	к/а/л/а/м/а/н			

Биринчи тўққиз ҳарф — бирликлар, иккинчи тўққиз ҳарф — ўнликлар, учинчи тўққизлик — юзликлар ва охириги ҳарф — минг!

Бу жадвалда ёзувга кейинчалик қўшилган ҳарфлар акс этмайди. Ҳисобдан фойдаланишда у ҳарфлар иштирок этгудай бўлса, улар шаклдош ҳарфлар рақами билан, масалан,

ҳарфи **پ** ҳарфи рақами билан, **چ** ҳарфи **ج**
ҳарфи рақами билан, **گ** ҳарфи эса **ك** нинг, **ز**
— **ز** нинг рақами билан саноққа олинади.

“АБЖАД” ҲИСОБИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Абжад ҳисобидан фойдаланиш имкониятлари анча кенг бўлган. Ўзаро муносабатлар давомида баъзи фикрлар, “абжад” ҳисоби йўли билан — ҳарфлар, сўзлар ёки рақамлар орқали ифода этилган. Бу ҳисоб ёрдамида ҳар хил амаллар бажарилган, кўпайтириш жадвали тузиб ўқитилган. Таълим жараёнида болани фикрлашга, тафаккурга ўргатишда бу ҳисоб бола тарбияси учун қизиқарли усул ҳамда восита бўлиб хизмат қилган.

Тарих санъати

Абжад ҳисобига асосланган, ёзувдаги ҳарфлар билан боғлиқ бўлган муҳим санъатлардан бири тарих санъатидир. Тарих санъати ҳаётда юз берган, хотирада сақлаб қолиш зарур бўлган айрим ҳодисалар санасини абжад ҳисоби йўли билан ихчам ва унутилмас қолипда баён қилиб бериш санъатидир. Фарзанднинг туғилиши, ўлим, бирор янги бинонинг қуриб битказилиши, подшоларнинг тахтга ўлтириши, урушдаги ғалаба, табиий офат каби воқеа-ҳодисалар келгуси авлодларга санъат йўли билан — нафис ифодалар, сўз ўйинлари орқали етказилади.

Улуғ ўзбек олими Мирзо Улуғбекнинг фожиали ўлими тарихдан ҳаммага маълум, ammo кўпчилик фожиянинг аниқ санасини эсда сақлай олмайди. Шундай ҳолатда “...воқеанинг тарихи нима эди?” деган савол қўйилади ва унга жавобан “воқеанинг тарихи ”Аббос кушт (Аббос ўлдирди)” бўлган, деган маълумот берилади.

Абжад” ҳисобидан хабардор кишилар “Аббос кушт”ни дарҳол эски ёзувга ағдарадилар (**عباش كشت**) ва ҳар бир ҳарфга

унинг ўз рақами маъносини бериб ҳисоблаб чиқарадилар: биринчи ҳарф — (ع) — “абжад”да йўқ, “ҳавваз”, “ҳутти”, “кала-

ман”да йўқ. “Саъфас”да бор (иккинчи ҳарф) — 70 рақамига тенг.

Иккинчи ва учинчи ҳарфлар (ا, ب) (“Абжад” да бор, 2 ва 1 рақамларини англатади. س (“Саъфас”да) — 60, ك

— 20, ش — 300, ث — 400, ҳаммасини жамласак, 853

рақами келиб чиқади. Демак, Мирзо Улуғбек 853 ҳижрий санада (1449-1450 м. йил) Аббос номли қотил томонидан ўлдирилган экан. Улуғбекнинг падаркуш (отасини ўлдирган) ўғли Абдулатиф ҳам орадан озгина фурсат ўтиб Бобо Ҳусайн деган кимса томонидан ўлдирилган эди. Унинг ўлими тарихи ҳам, “Бобурнома”да қайд этилишича, ўз қотили номи билан “Бобо Ҳусайн кушт” (Бобо Ҳусайн ўлдирди) бўлиб қолган:

با با حُسَيْنِ كُشْت

400 20 10 8 2 2

300 50 60 1 1

= 854 ҳ. (1450-1451 м.)

Абжад ҳисобидан фойдаланиб тарих баён қилиш усуллари хилма-хилдир. Ифодада нимагаки ишора қилинган бўлса, ўша қисм (ҳарф ёки сўзлар) т а р и х м о д д а с и деб аталади. Тарих моддаси:

а) алоҳида-алоҳида санаб келтирилган ҳарфлардан иборат бўлиши мумкин. Кўзда тутилган рақам бундай ҳолларда ҳарфлар суммасидан келиб чиқади. Абжад ҳисоби асосида тарих ифодалашнинг бу содда усулига Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайҳо” асари муқаддимасида келтирилган ишорани мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Асарда асар ёзилган тарихий сана воқеанинг тафсилотига қўшиб қуйидагича баён қилинади:

ضاد ایدی تاریخ تقی حی دال

مدت هجرت دین او توب ماہ سال

“Зад” эди тарих, тақи “ҳе-ю” “дал”,
Муддати ҳижратдин ўтуб маҳу сāl...

Мисралардаги тарих моддалари “зал”, “ҳе”, “дал” сўзлари (ҳарфлари)дир. “Зад” (ض) “зазаг” бошида келади — 800, “ҳе” (ح) — 8, “дал” (د) — 4.

Ҳаммаси 812 га тенг. Милод ҳисоби бўйича у 1449 йилга тўғри келади.

б) Сўзлар ёки сўз бирикмаларидан, бир бутун жумладан иборат бўлиши мумкин. Бунда тарих учун асос қилиб олинган сўзлар (тарих моддаси) ўзининг маъносини ҳам сақлайди, шу билан бирга, рақам ифодалашга ҳам хизмат қилади. Масалан, “Маҳбул-қулуб” асарига Алишер Навоийнинг ўзи томонидан ёзилган тарих мана шу усулда эди:

بو نامه که لسانيم اولدی قائل
کیلکیم تیلی هر نوع ایل ایشی گامائل
تاریخی خوش لفظیدین اولدی حاصل
هرکیم او قوسه الهی بولغای خوش دل

Бу намаки, лисаним ўлды қайил,
Килким тили ҳар навъ эл ишига майил,
Тарихи “хуш” лафзидин ўлды ҳасил,
Ҳар ким ўқуса илаҳи бўлғай хушдил.

Бу ерда тарих моддаси “хуш” (خوش) сўзи бўлиб,
906 ҳ.йил (1500 м.) ян ифодалайди.

в) Сўз, бирикма, мисра ёки байтдан иборат бўлади-да, мўлжалдан камиб қолган рақам, адбнинг ишорасига кўра, қўшилади

7— Эски ўзбек тили ва ёзуви

ёки ортиқ бўлса, исқот қилинади. Масалан, шоир Завқийнинг Дукчи эшон ҳақидаги ҳажвиясида эшоннинг ўлими тарихи:

ھرکیشی بو شوریش فرغانه دین سورسه نشان
ذوقی ایتورجان چیتیب تارینی دوراغواایشان

Ҳар киши бу шўриши Фарғанадин сўрса нишан,
Завқий айтур: “Жан” чықыб тарихидур “иғва эшан”

деб кўрсатади.

Бунда тарих моддаси “иғва эшан

” агваایشан бўлуб:

1370 рақамини билдиради. Тарихий асарларга мурожаат қилсак, Дукчи эшон воқеасининг 1898 йилда юз бергани маълум бўлади. Демак, бу рақам ортиқ. Матнга қайта назар солиб: “Жан чықыб” ишорасига эътибор қаратамиз ва 1370 рақамидан **جان** “Жан”

(54) ни чиқариб ташлаймиз: 1316 ҳ. (1898 м.) рақами қолади.

Ижодкорлар таомилида тарихгўйлар (тарих айтувчилар) олдиға маълум талаблар қўйилар эди. Энг муҳими, тарих аниқ ва тўғри ифодаланган бўлиши лозим. Агар тарих шахсларға алоқадор бўлса, уларнинг номи, лақаби, касб-кори акс эттирилиши керак. Бино тўғрисида бўлса, унинг тўрт девор (мисра) билан ўралган бўлиши, ўлимға бағишланган бўлса, исқоти билан берилиши (чиқариб ташланиши), туғилишға аталган бўлса, қўшув аломатлари билан ифодаланиши шарт деб ҳисоб қилинган. Тарихнинг муаммо шаклида, юксак бадний маҳорат билан ёзилган намуналари катта адабий асар ўрнида қадрланган.

Мумтоз адабиётимизда учрайдиган тарихлар ҳижрий санаға асосланган. Ҳозирги замон китобхониға ҳижрий эра саналарини милодий эра санасига кўчириб тушунтириш зарурияти туғилади. Шунға кўра, биз тарих ечиш билан боғлиқ бўлган машқларимизни кейинги ўринға суриб, орада сана чиқариш усуллари ҳақидаги маълумотлар билан танишамиз.

Сана чиқариш усуллари

Дунёда 200 дан зиёдроқ эраларнинг борлиги маълум. Уларнинг аксарияти Ой ёки Қуёш тақвимиға (календарига) асосланади.

Тарихимизга оид саналар устида гап борган жойда бизнинг икки эра санасига ишимиз тушади: бири — ҳозирги милодий эра санаси, иккинчиси — ҳижрий эра санаси. Ҳар икки сананинг тақвим (календар) асослари бошқа-бошқа:

Милодий сана — **санаи шамсия** — қуёш йили — мавсумий тақвимга асосланган, **ҳижрий сана эса** — **санаи қамария** — ой тақвимига асосланган.

Милодий (милод — арабча “туғилиш” демакдир) эра Исо пайғамбар (Иисус Христос)нинг туғилишидан ҳисоб қилинган бўлса, ҳижрий (ҳижрат — “кўчиш”) эра Муҳаммад алайҳиссаломнинг Маккадан Мадина шаҳрига кўчишларидан — ҳижрат қилган йилдан ҳисоб қилинади.

Ҳижрий эранинг биринчи йили милодий эранинг 622 йилига тўғри келади. Бошқача қилиб айтганда, ҳижрий эра бошлангунга қадар милодий эра 622 йиллик муддатни босиб ўтган эди. Бу тақвим Ойнинг Ерга нисбатан кўринма ҳаракатига асосланади. Милодий эра тақвими — Қуёш тақвимиدير. Ер куррасининг Қуёш атрофини бир бор айланиб чиқиши учун 365 куну 5 соату 48 минут вақт кетади. Мана шу давр бир фаслга тенг бўлиб, бу катта фасл **бир йил деб олинади**. Тақвим (календар) тузувчилар йилнинг шу кунларини ойларга — 12 ойга тақсимлаганлар.

Ҳижрий эранинг Ўрта Осиё халқлари асосга олган тақвими ой ҳисобидир. Бу ҳисобни ҳижрий-қамария ҳисоби деб юрйтилади. Мусулмонлар оламининг бизга қўшни бўлган мамлакатларида ҳижрий-шамсия ҳисобига ҳам амал қилинади.

Бу ҳисоб бўйича Ойнинг Ерга нисбатан бўлган кўринма ҳаракати асосга олинади. Ой Ерга нисбатан 29,5 кеча-кундуз ичида бир марта “янгиланади”, 12 ой бир фаслнинг айланишига, яъни **бир йилга** тенг келади. Ҳар бир ой 29,5 кундан иборат бўлса, у қолда ой ҳисобининг бир йили 354 кунга тенг келади. Олимлар бир йилни 6 ойга 29 кундан ва қолган 6 ойга 30 кундан тақсимлаб тақвим тузганлар.

Кўринадики, милодий эра тақвими билан ҳижрий эра тақвими фарқ қилади. Бу фарқ бир йилда 11 кунга яқин, 33 йил ичида бир йилга, бир асрда 3 йилга баробар, яъни ҳижрий эра йиллари, кунлари кам бўлгани учун, милодий эра йилларидан ортиб кетади.

Ҳижрий эра санасини милодий эра санасига ағдаришда ёки аксинча мақсад амалга оширилганда мана шу фарқ ҳисобга олинади ва ҳижрий эра бошлангунга қадар милодий эранинг 622 йиллик масофани босиб ўтгани эътиборга олинади.

Ҳ.С. (ҳижрий сана) ни М.С. (милодий сана)га кўчириш жадвали:

Ҳ.С. : 33 = ... ф (Фарқ)

Ҳ.С. - ф. = ... қ.й. (қуёш йили)
Қ.Й. + 622 = ... М.С. (милодий сана)

Мисоллар: 1. Юқорида **عباس گشت** ("Аббас кушт")

ишораси билан Мирзо Улуғбекнинг ўлдирилиши тарихи 853 қ.й. деб ҳисоб қилинди.

Бу воқеа нечанчи М.С. га тўғри келади?

Буни ечиш учун ҳижрий сана рақамини 33 га тақсимлаш керак, негаки ой йилига асосланган ҳижрий сана ҳар 33 йилда бир йилга ошиб кетади. Ундан чиққан ҳосила — фарқни 853 рақамидан айирамиз. Шунда ҳижрий сана (ой йили) Қуёш йилига айланади. Қуёш йилига айлантирилган ҳижрий йил рақамига 622 рақамини қўшиш эсдан чиқмаслиги керак. Ана шу амаллар натижасида 853 қ.й.нинг 1449 м.й. га тенг экани маълум бўлади:

$$853 \text{ қ.й.} : 33 = 26 \text{ ф.}$$

$$853 \text{ қ.й.} - 26 \text{ ф.} = 827 \text{ қ.й.}$$

$$827 \text{ қ.й.} + 622 = 1449 \text{ м.й.}$$

Кўринадики, Мирзо Улуғбек 1449 м.й. да ўлдирилган экан.

2. Шоир Завқий тилга олган тарихни — 1316 қ.й. ни М.й. га айлантириб кўрайлик:

$$1316 \text{ қ.й.} : 33 = 40 \text{ ф.}$$

$$1316 \text{ қ.й.} - 40 \text{ ф.} = 1276 \text{ қ.й.}$$

$$1276 \text{ қ.й.} + 622 = 1898 \text{ м.й.}$$

3. Алишер Навоийнинг "Муҳокаматул-луғаттайи" асари хотимасида асарнинг ёзилган санасини кўрсатувчи шундай маълумот бор:

بو نامہ گہ یازدی قلمیم تارتیب تیل

تاریخین اینک جمادی الاول بیل

کون نینک رقمینی چهارشنبه قیلغیل

توقوز یوز بیل دین اوتوب ایردی بیل

Бу намаки йазды қаламим тартыб тил,
Тарихин анинг жумадикул-аввал бил.
Куннинг рақамини чоршанба қилғил,
Тўғуз йуз йилдин өтүб эрди бэш йил.

905 ҳ.й. : 33 = 27 ф.

905 ҳ.й. — 27 = 878 қ.й.

878 қ.й. + 622 = 1500 м.й.

Демак, асар 1500 м.й. да ёзилган экан.

Тарих ечишда давом этамиз:

1. Шоир Турди ўзининг “Субҳонқулихон ва унинг амиру умароси ҳақидаги ҳажвия”сида асар ёзилган санага ишора қилиб дейди:

فقرا بولدى بوشاه عصرىدا كوب زار نهيف
ظلم دين بولدى رعيت ايلي كيم خار ضعيف
سال تاريخين ايتتيم چونرد دين تكليف
ديدى دين باشدين اياقدين توشوب اسلام ضعيف
دور صبحان قلى جابر امراسى يپلاق

Фуқара бўлди бу шаҳ асрида кўб зару наҳиф,

Зулмдин бўлди райят, эликим ҳару заиф,

Сали тарихин этдим чу хираддин таклиф;

Дэди: “дин” башдын аяқдын тушуб “ислам заиф”,

Даври Субҳанқули — жабир, умараси — йапалақ.

Тарих моддаси — **اسلام ضعيف** (ислам заиф)

яна **دين** (дин) бошдин оёқдин (охиридан) тушса **ي** (йо)

қолади. Шуларнинг ҳаммаси 1102 рақамини ҳосил қилади.

1102 қ.й. : 33 = 33 ф.

1102 қ.й. - 33 = 1069 қ.й.

1069 қ.й. + 622 = 1691 м.й.

2. Мавлоно Муқимийнинг Андижон zilzilасига баришлар ёзган тарихи қуйидаги мисралар билан якунланган:

جان باشينه زلزله قصد ايلاغاج
تاريخين عقل ايدى دريغ اندجان

Жан башына zilzila қасд айлағач,
Тарихин ақл айды “дариг Андижан”.

Тарих моддаси **دريغ اندجان** (дариг Андижан). “Дариг

Андижан”¹ — 1323; “жан башына zilzila қасд айлағач” деганда “Жан”нинг боши **ج** (жим ҳарфи) назарда тутилган, шу ҳарф

рақами (“3” сони) ундан чиқариб ташланади: 1323 - 3 = 1320.

1320 қ.й. : 33 = 40 ф.

1320 қ.й. - 40 = 1280 қ.й.

1280 қ.й. + 622 = 1902 м.й.

3. Милодий санага асосланган тарих намуналари ҳам кўп.

Тоғшириқлар:

1. Эски ёзув билан боғлиқ бўлган масалаларни сананг, уларни ўрганишнинг аҳамиятини тушунтириб беринг.

2. Абжад ҳисоби нима? Ундан фойдаланиш йўллари ҳақида гапиринг.

3. Абжад ҳисоби жадвалини кўчириб келинг ва тартиби билан айтинг.

¹

Муқимийда “Андижон” номи ёйсыз

اندجان шаклида берилган.

4. Тарих санъати нима? Бу санъат олдига қўйиладиган талабларни эста олинг.

5. Милодий ва ҳижрий эраларнинг шаклланиш тарихи ва уларнинг тақвимий асосларини изоҳлаб беринг.

6. Ҳижрий санани милодий санага кўчириш (ва аксинча амал) усулларини мисоллар билан баён қилинг. “Тарих моддаси” нима эканини тушунтиринг.

7. Қуйидаги тарихларни ечинг ва ечимнинг тўғрилигини текшириб кўринг:

а)

زنده ليكده قالدیرغاچ مفتی ایدی
اولدی تارئخی بولدی قارچیغای

Зиндаликда (тириклигида) “Қалдирғач муфти” эди, Олди-ю, тарихи бўлди “Қарчиғай”.

б) Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг туғилиши тарихи

شیش محرم “шаш муҳаррам” (муҳаррам ойининг олтинчиси) деб айtilган. Чиқариб кўринг.

А Д А Б И Ё Т Л А Р

1. А.Жувонмардиев. Қарфлар рақамларга айланганда. Тошкент, 1966.
2. А.Жувонмардиев. Қарф ва рақам. Тошкент, 1971.
3. “Ўқиниш китоби”. Эски ўзбек ёзувидан намуналар. Тузувчилар: Т. Шермухаммедов, Ф.Абдуллаев, Л.Халилов, Тошкент, 1960, 33-35- бет.
4. “Абjad”. “Ўзбек совет энциклопедияси”, 1- жилд, Тошкент, 1971, 43-бет.
5. “Ҳижрий ҳисоби”. “Ўзбек совет энциклопедияси”, 14- жилд, Тошкент, 1980.
6. Л. Зоҳидов. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. Тошкент, 1986, 23-27- бетлар.

Муаммо

Араб ёзувига асосланган ва моҳияти жиҳатидан бадий фикрни ўткирлашга қаратилган санъат турларидан яна бири му-

аммо санъатидир. Муаммо атамаси арабча “аъмо” (кўр) ўзагидан бўлиб, “кўр қилинган”, “кўрмайдиган” (кўринмайдиган), “яширинган” маъносини англатади. Аслини олганда, тарих ҳам, луғаз — чистон ҳам ечим талаб қиладиган муаммо санъатлардир, лекин агар тарих санъатида сана яширинса, муаммода бирор исм ёки тушунча санъатга хос усуллар билан яшириб, “кўзга кўринмайдиган” қилиб берилади. Бунда муаммогўй адиб матиға ҳалал етказмаган ҳолда бошқа бир тушунчани зимдан ифода қилди, олиши керак. Ўқувчи эса муаммодаги ишораларга қараб маълум қоида ва усуллар асосида унинг мазмунини ечади. Масалан, Алишер Навоийнинг “Саъд” номи яширинган машҳур муаммосини эсга олайлик.

بوگلشن ایچراکه یوقدور بقا گلی گائبات

عجب سعادت ایرو چیقسه یخشیلیق بیلاآت

Бу гулшан ичрәки йўқдур бақā гулигә сабат,
Ажаб саъдат эрур, чықса яхшилиқ била ат.

Байтда “гулшан” — дунё, “бақā гули” — абадийлик, “сабат” — чидам маъносида қўлланган бўлиб, унда “дунёга келиб абадий яшаб қолишнинг имкони йўқ экан, яхшилиқ билан ном чиқаришнинг ўзи катта бахтдир” деган мазмун ифода этилган. Байтда “ажаб саадат эрур” деган ҳукм (тасдиқ) билан “чиқса ... ат” шарти бирлашиб ўз мазмунидан ташқари яна бир яширин маъно борлигини кўрсатадики, ишораларга амал қилинса, бу яширин маънонинг муаммо экани, унда исм яширингани аён бўлади:

“Саъдат (سعادت)” дан “ат (آت)” чиқарилиши

лозим: سعد=ات - سعادت (саъд) қолади: саъд

(سعد) бахт, толе маъносидаги номдир.

Тарих санъатини ечишда кўрилганидек, муаммо ечимида ҳам маълум ишораларга эътибор ва амал қилинади. Бундай ишора ва амалларнинг хили кўп.

Алишер Навоий даврида муаммо санъати алоҳида адабий тур даражасига кўтарилган бўлиб, муаммо назарияси ҳақида бир неча рисоалар юзага келган эди. Рисолалар ичида Алишер На-

войнинг форс-тожик тилида ёзган “Муфрадот” номли асари шуҳрат топди ва бу асар ҳозиргача муаммода қўлланма вазифасини бажаради.

Рисолада муаммо қоидалари дастлаб аъмоли тасхили (осонлаштириш амали), аъмоли таҳсили (ҳосил қилиш амаллари) ва аъмоли такмили (мукаммаллаштириш амаллари) деб уч қисмга бўлинади. Бу қисмларнинг, ҳар бири бир неча қоидаларни, қоидалар эса услуб турларини ўз ичига олади. Қоида ва усулларга мисол қилиб асарда 120 дан ортиқ муаммо келтирилган.

Биринчи қисмнинг интиқод қоидасини мисолга олайлик.

Интиқод (ҳарф саралаш) қоидаси бўйича ишорага қараб маълум ҳарфлар ажратиб олинади ва уларнинг бирикувидан ном ҳосил бўлади. “Дилимизни қидирмоқчи бўлсанг, энг аввал оҳ, дард ва меҳнатдан изла” деган муаммо бор. Интиқод қоидасига

ва “аввал” ишорасига кўра биз бунда ечимни “оҳ (**آه**), “дард”

“меҳнат” (**محنت**) сўзларининг биринчи ҳарфларидан қидиришимиз ва уларни саралашимиз лозим: “

“**آه**” дан “алиф”, **درد** “дан” “дол” **محنت** дан “ним” олинса, **آدم** (одам) номи яширинган бўлиб чиқади.

Муаммонинг мазкур қоидаси бўйича сўзнинг биринчи ҳарфига қаратилган ишоралар “аввал”, “биринчи”, “юз”, “тож”, “баланд” каби сўзлар билан ифодаланади, сўзнинг ўрта ҳарфига қилинган ишоралар “ўрта”, “бел”, “дил (юрак)”, “мағз” сўзлари билан; охирги ҳарфга ишора қилинса, улар “охир”, “оёқ”, “ниҳоят”, “этак”, “сўнг”, “қуйруқ” кабилар билан; сўзнинг икки чеккасидаги ҳарфлар назарда тутилган бўлса, “икки томон”, “чеккалар”, “қирғоқлар”, “тарафайн”, “атроф”, “бўйлар”, “тўн”, “пўст”, “қин” сўзлари билан ифода этилади. “Менинг бепарво гўзалим дуч келиб қолса, ҳушу илму динингдан кўнгил (дил) узавер” деган муаммо келтиради шоир. Муаммонинг моддаси бу

ерда “дил” (ўрта) ишорасидир. **لعوش** (ҳуш) нинг “дили”
— **و** (вов), **علم** (илм)нинг “дили” — **ل** (лом),

1
Л. Зоҳидов. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. Тошкент, 1986, 4- бет. Муаммо, луғаз ҳақидаги айрим фикрлар ва мисоллар шу китобдан олинди.

ولى (Вали) исми
ёй (ёй): ى – “дили” (дин)нинг
دين

яширинган экан.

Т а ҳ с и л (ҳосил қилиш) амаллари ҳам бир неча кўринишда бўлиб, уларнинг моҳияти ном қисмларини турлича усуллар билан яшириш ва ишорага қараб топиб олишдан иборатдир. Бир муаммода Алишер Навоий “Менинг дилим жаннатул-маъвода мақсадига етишмайди, у фақат ёр кўчасида ором олади (“дили ман гирад ором”) деб ёзади. Ёр кўчасида шоирнинг “дил”и “ором”

оладиган бўлса, муаммода
яширинган экан.

دل آرام (Дилором) исми

Т а к м и л (мукаммаллаштириш) амаллари ўз ичида таълиф (бир-бирига улаш), исқот (чиқариб ташлаш), қалб (терсига ўқиш) деб номланган турларга ажралади. “Юзунг тердан гули серобга ўхшабдур” деган муаммо таълиф қойдаси билан ечилса, ундан

(Камол) исми келиб чиқади. Қандай қилиб? “Гул” сўзи كل шаклида ёзилади; унга “об (сув)” ни сиғдириш керак. Сув арабчада (мо) демакдир. “Гул” “сер+об” қилинса, (كل) орасига “сув (ما)” сиғдирилса, “Камал” (كمال) исми юзага келади.

Исқот қойдаси бўйича чиқариладиган муаммога юқорида Навоий асарларидан олиб келтирилган “ажаб саадат эрур” мисоли тўғри келади. Худди шунга ўхшаб “ат” исқот қилинадиган яна бир муаммо ҳам машҳур, унинг ифодаси қуйидагича:

آتیم چیقسون دیسانک سالغیل عمارت
عمارتنی سالیب آت نی چیقارغیل

Атым чықсун дэсэң салғыл имāрат,
Имāратни салыб атны чықарғыл.

عمر (имāрат)дан آت (ат) чиқарилса,

(нмар) қолади. Сўз бошида келган айн (ع) ўзбекчада “у” ўқилиши мумкин: Умар.

Қ а л б (терсига олиб ўқиш) усули билан ечиладиган муаммога “Шаҳаб” номи яширинган байт жуда мувофиқ мисолдир. Муаммода “Дилим” тирингдан қонга беланди, у беҳуш эди, боҳушга айланди” дейилган. “Айланди” ишорасидан маълумки, “боҳуш”

терсига олиб ўқилиши керак: شوهاب (боҳуш) – باهوش (Шаҳоб) демақдир.

Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомийлар муаммонинг қуруқ шаклбозликка айланиб қолишига қарши курашдилар. Уларнинг ҳар бири шакл ва мазмун жиҳатлардан ҳамоҳанг беш юзлаб муаммолар яратдилар, рисоалар туздилар. Муҳими шундаки, бу адиблар муаммога фақат исм яшириш санъати деб эмас, шу билан бирга, муҳим фалсафий, сиёсий ва таълимий фикрларни ифодалашнинг ўзинга хос воситаси деб қарадилар. Абдураҳмон Жомийнинг Ҳусайн номи яширинган бир муаммоси шу жиҳатдан жуда муҳимдир. Муаммода бундай дейилади:

تا ز روی جور راندى راستان را ز آستان
هست از این صورت میان دوستان صد دانستان

Та зи руйи жавр рāнди рāстāнра з-āстāн,
Хаст аз ин сурат мийāни дустāн сад дāстāн.

Мазмуни: “Жабр юзидан (жабр туфайли) останангдан ростлар (тўғрилар)ни қувдинг. Дўстлар орасида бу ҳақда юзлаб дoston тўқилди. **آستان** “āстāн” (остона)” дан “рāстāн” (тўғрилар) чиқарилса (алифлар олиб ташланса), **ستن** (стан) қолади.

Унга **جور** (жавр)нинг юзи (биринчи ҳарф) **ج** қўшилса,

جستن (жастан) ҳосил бўлади. Муаммо санъатининг тародиф қондаси бўйича **جستن** нинг муродифи (шаклдоши)

حسين (Ҳусайн) дир. Олимлар бу муаммони Алишер

Навсийнинг Астрободга сургун қилиниши муносабати билан Ҳусайн Бойқарога қарата ёзилган деб ҳисоблайдилар.

Муашшах

Ном яширишнинг ёзув билан боғлиқ яна бир усули бор, шеърятгагина хос бўлган бу усул адабиётшуносликда муашшах (зийнатлаш) деб аталади. Муашшахта шоир ўзи назарда тутган исм ёки тушунча номини мисралар ёки байтлар бошига ҳарф-ма-ҳарф қилиб яшириб қўяди. Бу мисра ёки байтларнинг бошланиш ҳарфлари юқоридан пастга қараб ўқилса, муашшах ечимини топиш мумкин. Муҳими шундаки, муашшахта китобхон амал қилиши лозим бўлган аниқ ишора бўлмайди, шеърнинг муашшах усулида ёзилганини ўқувчининг ўзигина сезиб олиши мумкин. Масалан, Муқимийнинг “девонаман” радифли ғазалини ўқиганда, байтларнинг бошланиш ҳарфларига разм солиб унда

عدالخان (Адалхан) исми яширинганини сезиб олиш қийин эмас, негаки ғазалнинг биринчи байти “Ақлу ҳуш учди башымдын” деб бошланади, бундан “ақл (عقل) даги “айн (ع)” эътиборга олиними лозим. Ундан кейин эса “дард” (درد), “ул” (اول), “лаҳза” (ل), “ҳама” (خ), “ашким” (ا), “навбат” (ن) сўзлари (ва ҳарфлари) ўз тартиби билан келтирилган. Фурқатнинг “кўрмай” радифли ғазали 7 байтдан ташкил топган бўлиб, байтлар бошида “ўтлуғ” (اوتلوغ), “көрмәк” (كورمك), “рамз” (رمز), “минбаъд” (من بعد), “жана” (جانا), “олсам” (اولسام), “найлаб” (نيلاб) сўз шакллари иштирок этади, уларнинг бош ҳарфлари қўшилса, **اكرمجان** (Акрамжан) исми келиб чиқади.

Собир Абдулла, Ҳабибий, Анисий, Улфат каби ғазалхон шоирларимиз ижодида муашшахнинг ҳозирги ёзувимизга асосланган намуналарини кўп учратамиз.

1. Муаммо нима? Муаммонинг ёзувга боғлиқ томони ва аҳамияти ҳақида гапиринг.

2. Муаммо назариясининг юзага келиши, муаммо қондалари ҳақида умумий маълумот беринг.

3. Муашшах деб шеърӣ асарнинг қанақа турига айтилади? Ўзингизга маълум ва маъқул бўлган бирорта муашшах разални ёддан айтиб изоҳлаб беринг.

4. Ишораларга амал қилиб қуйидаги муаммоларни ечинг; биринчисида “Боқир”, иккинчисида “Бобур” яширинганини изоҳлаб беринг.

Навий:

جنت گلی نسرینی غه بولسانک مشتاق
که یار یوزیگا که کفی پاییغہ باق

Жаннат гули насринига бўлсаң муштақ,

Гаҳ йар йузигә, гаҳ кафи пайига бақ.

(Бақи/Бақир)

Бобур:

ایشیگیнк آستانیغہ قویوبان ایکی یوزومی
اوپای گاهی تواضع برلا سورتای که کوزومی

Эшигн астанига қўйубан икки йўзўми¹

Упай гаҳи тавазуъ бирла суртәй гаҳ көзўми.

Луғаз — чистон — топшимоқ

Тарих ва муаммо сингари луғаз-чистон санъати ҳам ёзув билан, абҷад ҳисоби билан боғланган, ўқувчидан ўз ечимини талаб қиладиган санъат турларидандир.

¹

“Эшик” нинг арабчада “боб” деб айтилиши ҳисобга олинади.

Баъзи рисолаларда луғаз (луғз, луғуз), чистон атамалари бир хил маънода учрайди : луғаз — арабча, чистон-форсча-тожикча топишмоқ деганидир. Аслида эса луғаз-топишмоқда нарса ва ҳодисаларнинг белги-хусусиятлари (номи кўрсатилмасдан) кенг, батафсил чизиб берилади. Чистон-топишмоқда эса уларнинг энг муҳимлари сиқик қолинда ифода этилади. Топишмоқнинг ҳар икки турида ҳам белги, ҳолат ва хусусият энгил ҳазил ва кулгили оҳангда акс эттирилади, қайд этилган ишора ва ўхшатишларга асосланиб топишмоқда нима тўғрисида гап бораётганини ўйлаб топиш талаб этилади. Алишер Навоийнинг анор тавсифига бағишланган қуйидаги ғазали луғаз-топишмоққа мисолдир.

نى مجمرد ورتولا اخكرولى اول مجمراندامى
 ايرور صنع ايلكىدين گاهى مسدس گاه مثنى هم
 چىقاروزن دين اخكردودى وبوطرفه كيم اينىك
 اوتىخه دود يوقدور مجمرىگا بلكه روزن هم
 اوت و مجمرديمه بار اول صدف كيم دىلارين اينىك
 اويوردى قانغه دوران مشعبد چرخ پرفن هم
 اگر بونوع ايماس بس نى اوچون برماق كوچى برلا
 بو شار جسمى آقارقانى انگا مجروح بولوب تن هم

Неча ким طبع ناپدور وليکن معده نارينه بيرور تسکين موندونک نفعين تاپيب مين واقعا مين هم

Нэ мажмардур тўла ахгар, вале ул мажмар андами
Эрур сунъ илгин гаҳэ мусаддас, гаҳ мусамман ҳам.

Чықар равзандин ахгар дуди-ю, бу турфаким аның
Ўтыға дуд йўқдур, мажмариға балки равзан ҳам.

Ўту мажмар дэмә, бар ул садафким, дурларин аның,
Ўйўрды қанға даврани мушъбид чархи пурфан ҳам.

Агар бу навъ эмәс, бас нэ учун бармақ кучи бирлә
Бўшар жисми, ақар қаны, анга мажруҳ бўлуб тан ҳам.

Нечэким табъ нәридур валекин меъда нәриға
Бэрур таскин, мунуң нафъин тапыбмән вәқэан мән ҳам.

Мазмуни: “Бу қандоқ қутичадурким, ичида тўла чўғ бор. Қутичанинг ўзи мусаддас (олти чизиқ) ёки мусамман (саккиз чизиқ) шаклида яратилибди. Унинг туйнугидан чўғ дуди чиқиб туради, лекин дурустроқ қарасанг, чўғнинг дуди ҳам, туйнукнинг ўзи ҳам йўқ. Қути ичидагини чўғ дема-ю, садаф дегил, аммо найрангбоз давр, хийлагар дунё садафни қонга бўяб қўйган. Шундай бўлмаса, нега унинг жисми бармоқ кучи билан эзилади-ю, қони оқиб, мажруҳ бўлади?! Қутичанинг кўриниши дилларга завқ бағишлайди, унинг меъдага фойда етказишини ўзим ҳам синаб кўрганман”.

Бу луғаз-топишмоқда ёзув билан бевосита боғлиқ ишоралар йўқ. Чистон-топишмоққа келсак, унинг ҳам ёзувга — ҳарфий санъатга боғланган ва боғланмаган кўринишлари учрайди. Шоира Увайсийнинг анор ҳақидаги чистони ёзув билан бевосита боғланмаган, аммо Навоийнинг вафо ҳақидаги чистони ёзувга, абжад ҳисобига бевосита боғлиқ бўлган чистон-топишмоқ намунаси:

بونی یا نگلیخ طرفه قوش کیم آلتی دور باشی اینیک
طرفه راق اول کیم آیاق بردور قنات سکسان انگا

Бу нэ йандыр турфа қушким, алтыдур башы аның,
Турфарақ улким, аяқ бирдур, қанат саксан анга.

“Турфа қуш”нинг боши (биринчи ҳарфи) “Олти” бўлса, аб-
жад ҳисоби бўйича бу рақам “вов (و)” га тўғри келади.
“Қанат (ўртаси)” — саксон (ف), “оёқ” охири — бир (|)
— чистоннинг счими — وفا (вафо) чиқади.

Чистондаги енгил кулги билан айтилган мазмун шундаки,
“вафо” деган нарса, адибнинг тасвирича, ғалати бир қуш: унинг
боши “олти”га бўлса ҳам, жисми кўтариб турувчи оёғи — битта
(бир жойда барқарор туриши қийин). Қанот эса кўп (саксонга),
учиб кетиши осон.

Турмушга узатилган қизнинг ўз онасига мактуби тарзда
келтирилган ва шоира Увайсийга нисбатан бериладиган бир му-
аммо — чистон, бунинг аксича, рақамлардан ҳарф чиқаришни
назарда тутиб ёзилган:

تولدى لشكر جنكلى مازندران غه واى واى
يوز تورت يوز مينگ بيزه لشكر يبارسون لار بيم

Тўлди лашкар жангали мазандаранга, вай-вай,
Йўз, тўрт йўз, миң бизе лашкар йўбарсунлар бийим

“Юз” — ق , “тўрт юз” — ت , “миңг” — غ .

Бу ҳарфлар сўз шаклига келтирилса, ундан келиб чиқади.

فتخ (қатиғ)

Чистонда "жангали мазандаран" деб бошга, қатиғ билан ювиш лозим бўлган сочга ишора қилинапти... Турмушга узатилган қизнинг ўз онасига мактуби тарзида ёзилган бу чистонда "Душман лашкари чангалзорга тўлиб (бошим сиркаланиб) кетди, уни даф қилиш учун бизга бувимиз юзта (йўқ, бу камлик қилади), тўрт юзта (бу ҳам оз!), боринг-ки, мингта куч тўплаб жўнатсинлар (бош ювиб, соч тараш учун қатиқ бериб юборсинлар)" дейилмоқчи.

Кўринадики, луғаз-чистон санъати муаммонинг ўзига хос бир кўриниши бўлиб, у китобхонни фикрлашга, мулоҳазага ўргатади, уни эстетик жиҳатдан тарбиялашда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Топшириқлар:

1. Луғаз-чистон нима? Топишмоқ турлари сифатида луғаз билан чистонни фарқлаш мумкинми?
2. Луғаз-чистоннинг тарих ва муаммога муносабатини кўрсатиб беринг.
3. Луғаз-чистоннинг ҳарфий санъатга алоқаси ҳақида гапиринг.
4. Луғаз-чистоннинг эстетик ва тарбиявий аҳамиятини айтиб беринг.
5. Қуйидаги чистонларнинг ечимини чиқаринг

اولنى باشى تورت بويىنى آلتى دور صاحب سنخن

بىلى تورت يوز پايى برجانى ايكى يوز راهزن

- а) Ул нэбашы тўрт, бўйны алтыдур, сәҳиб сухан,
Бәли тўрт йўз, пайи бир, жаны ики йўз раҳзан?

(Увайсий)

يالغوزومدا اوچرادى اول ديوايدى ياكه پرى

مينگ باشى قىرق ايرگاشى بار يانه سگگيز نوكرى

8— Эски ўзбек тили ва ёзуви

حالغه كيلماس بتنى تا قماس بارچه سى جلا دوش
 تورقى چالاب اون وائللىك مېن گايوز لاندى بارى
 برى نىتك قوليدا اوج يوز حنجرو تورى يوز پىچاق
 اونونىنك آغزىدا بولدور پاره قىل دىب گپ لارى

- 6) Йалғузумда учрәди: ул дәв әди ёки пари,
 Мин, баши, қырқ эргәши бар, йана сәккиз навқари,
 Хәлғә кәлмәс, бутни тақмас, барчаси жалләдваш,
 Түрти чарлаб, үну эллик мәнғә йүзләнди бары
 Бириниң қўлыда уч йүз ханжару түрт юз пычақ,
 Үнунуң ағзыда булдур: “Пара қыл!” дэб гаплари.

(“Ғам ҳаддын ашты”)

Ўхшатишлар, сўз ўйинлари

Адабиётимиз тарихида ёзув билан бевосита алоқадор бўлган ўхшатишлар, сўз ўйинлари ҳам бор ва улар хилма-хил ёрнинг қомати алифга нисбат берилса, ошиқнинг қадди дол (. د) дек

ёки нун (ن) дек эгилган бўлади. Қ ош ё (ёй) (ي) га қиёсла-
 ланса, кўз сод (ص د) га ўхшатилади в.б. Булар — моддий бор-

лиқдаги нарса ва ҳодисаларга қиёслаб тавсифлаш намунаси. Шу йўл билан ҳар бир ҳарфнинг бадиий ижод соҳасидаги хосиятлари устида рамзий фикрлар юритилади. “Хамса”нинг бошланишида Навоий анъана бўйича ўз ишига яхши бир тилак билдириб, асарни “Бисмиллаҳир-роҳманир-раҳим” билан бошлайди, унинг алифи мақсад йўлида бир шажар, (ниҳол, дарахт), “бо” си” ибодин сало (чақириқ), “син”и — наҳанг орқасининг арраси, “мим”и йўлда оғзин очиб ётган йилон... эканини таъкидлайди.

Ўхшатишлар баъзан мураккаброқ тус олиб сўз ўйинларига қўшилиб кетади. Мисол:

كوالف ديك، است بولسانك بال ايچيدا توت مقام

لام الف ديك بولسانك ايكرى بول بلا برلام دام

Гар алифдек раст бўлсан, бал ичидэ тут мақам,
Ломалифдэк бўлсан эгри бўл бала бирлө мудам.

Тўғрилиқнинг алиф (ا)га, эгриликнинг ломалиф (لا, لا)

га нисбат берилиши — ўхшатиш, лекин алифнинг “бал” (بال)

ичида мақом тутиши, ломалифнинг доим “бала” (بلا) билан бўлиши ҳақидаги муқояса сўз ўйини бўлиб шу орқали бу ерда ўткир таълимий фикр таъсирчан ва унутилмас қолипда баён қилинаётир.

Сўз ўйинлари тушунчаси анча кенг тушунчадир. Ёзув билан боғлиқ санъатларнинг ҳаммаси ҳам аслида сўз ўйинлари асосига қурилган. Лекин мақсад нуқтаи назаридан уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга. Тарих санъатида — сана, муаммода — исм, чистонда — нарса ва ҳодисалар яширин ифода қилинса, сўз ўйинларида, шулар билан бирликда, бошқа ички, ботиний маънолар яширинган бўлади. Агар тарих, муаммо, чистонда яширин маънони бирор ишорага амал қилиб топиш талаб этилса, сўз ўйинларида бундай ишоралар аниқ бўлмайди, бўлганда ҳам уларни маълум қондалар доирасига сиғдириш қийин. Бу ҳолатни биз бир неча мисоллар таҳлилида кўриб ўтамиз.

Шоир Фурқатнинг “Ул қаро кўз” деб бошланувчи ғазалидан олинган машҳур бир байт қуйидагича:

نکتەلب اوستيدا بيجادورد ديديم ايدى كولوب

سهوقيلميش كاتبي قدرت مگر تحسیردا

“Нуқта лаб устидэ бэжәдур?!” — дэдим, айды кулуб:

“Саҳв қылмыш кәтиби, қудрат магар таҳрирда”.

Лаб (لب) сўзининг ёзувдаги кўринишида нуқта унинг (“лаб” нинг) остида бўлиши керак. Шунга асосланиб лирик қаҳрамон ўз маҳбубидан “нега Сизда нуқта лабнинг устида жойлашган?!” деб сўраса, маҳбуба кулиб туриб: “Котиб (азал котиби) хатога йўл қўйибди, таҳрир этувчи (яратувчи) ҳам уни қолдираверганга ўхшайди” деб жавоб қилади.

“Лаб”нинг ёзилишига асосланиб қилинган сўз ўйини орқали бу ерда маҳбубанинг сурати ва маънавий дунёсини намоён қилиш кўзда тутилган.

Оғаҳийнинг “Фируз” куйи билан айтиладиган “устина” радифли газали ўқувчиларнинг кўпчилигига ёд бўлиб қолган. Бироқ унинг матлаида ишлатиладиган сўз ўйини маъноларини эски ёзувдан беҳабар кишиларнинг тўла тасаввур қила олмаслиги табиий.

Матлада шундай дейилган:

مشكين قاشينگى ھيىتى اول چشم جلااد اوستينه
قتليم اوچون نص كىلتورور نون ايلتيبان صاد اوستينه

Мушкин қашинни ҳайъати ул чашми жаллад устинә,
Қатлим учун нас кэлтурур нун элтибән сәд устинә.

“Мушкин қаш” — мушк рангли (қора) қош; “ҳайъат” — кўриниш, “нас” — ҳукмнома.

Байт мазмуни: “Жаллод кўзунг устидаги мушкин қошинг сод устига нун элтиб қўйиш билан менинг ўлдирилишим учун нас, яъни ҳукмнома келтираётир”.

Байтда “нас” ва унинг ёзилишига боғлиқ ишоралар билан бир неча томонлама маъно ифода қилинапти: биринчиси — “нас” - сўзининг ўз маъноси: ҳукмнома; иккинчиси — сўзнинг ёзувдаги шакли назарда тутиляпти: “нун” элтибон “сод” устина. “Нас” сўзи “сод” устига “нун”нинг сўз бошида келувчи шаклини қўшиб қўйиш билан ифода этилади. نص ; учинчидан ошиқни

ўлимга маҳкум қилаётган қошу кўзнинг ўша “нас” ифода қилган “сод”у “нун”га муносабати очилляпти: “Мушкин қош” “жаллод кўз” устидадир. Худди шу қолатнинг ўзи “сод” устига “нун” элтиб (соднинг бош шакли кўзга, нуннинг тескари кўриниши қошга

нисбат берилляпти : (نص) , менинг қатлим учун “нас” келтираётир”.

Алишер Навоийнинг “Тухфатул-афкар (фикрлар тухфаси)” қасидасида келтирилган сўз ўйуни ҳам навоийхонлар томонидан

кўп тилга олинадики, унда **خسرو بی عاقبت خسرو بلاد و کشور است** “хисрави бзақибат хисри биләду кишвараст” деб

ёзилган. “Хисрави бзақибат” — оқибатсиз подшо. “Хиср” — зиён, зарар; биләд — шаҳар, вилоят, “кишвар” — мулк, мамлакат, “Оқибатсиз подшо мулку вилоятнинг зараридир”. Бу — мисранинг тўрри мазмуни. Бу ердаги сўзларга сўз ўйини нуқтаи назаридан қаралса, ёзув билан боғлаб чиқариладиган бошқа мазмун ҳам келиб чиқади: “Хисрави бзақибат” — оқибатсиз (яъни, охири бўлмаган)

деган маънони аниқлатади. “Хисрав (**خسرو**) да оқибат

(охирги ҳарф) бўлмаса, у “хиср” (**خسر**) бўлиб қолади.

“Хиср” — зиён. Ҳар икки маънода ҳам “хисрави бзақибат — хиср” дир.

Тажнис

Бадний ижодда (шеърятда) шаклдош сўзлардан фойдаланиб сўз ўйинлари ҳосил қилиш т а ж н и с (ўхшатиш, жинслаштириш) деб аталган. Ўзбек адабиёти тарихида тажнис усулига асосланган алоҳида жанр — т у ю қ р и в о ж л а н д и.

Алишер Навоий асарларида, Навоийга қадар бўлган давр адабиётида, шунингдек, халқ оғзаки ижодида тажнис намуналари кўп учрайди. Саид Аҳмад ибни Мироншоҳ асари — “Тааш-шуқнома”нинг 2-номаси бутунича тажнис усули билан ёзилган. Уларнинг баъзилари омограф характеридадир:

**ايىگىنگدا مىنگلارنىك مشك خطادور
قارا زلفىنگ سارى بارماق خطادور**

Энинда мэнлэриң мушки хитадур,
Қара зулфуң сары бармақ хатадур.

“эн” — энгак, няк, “мен” — хол, “мушки Хитā — Хитой мушки”,
байтда “Хитā” (خطا) билан “хатā” тажнис келтирилган
бўлиб, уларнинг ёзилиши бир хил, ўқилиши фарқли.

“Ҳайратул-аброр”нинг подшолар ҳақидаги бобида Алишер
Навоий “таж” (تاج) билан “муҳтаж” (محتاج) сўз-
ларини тажнис усулига борлаб ундан қизиқ, шўх сўз ўйинлари
чиқарган:

شاه باشی تینک شرفی تاج ایماس
انگلا انی شاه که محتاج ایماس
شاه اگر اول بولسا که محتاج دور
حرف ایلا محتاج ده هم تاج دور
شاه دیسانک کیم داگوروب تاج نی
شاه دیلی بو وجه ایلا محتاج نی

Шаҳ башының шарафи таж эмэс,
Анла аны шаҳки, муҳтаж эмэс.
Шаҳ агар ул бұлсаки муҳтаждур,
Ҳарф илә муҳтажда ҳам таждур.
Шаҳ дэсэң кимда керүб тажны,
Шаҳ дэли бу важх илә муҳтажы.

Тажнис санъати бўйича ёзилган мисраларга, туюқларга маъно беришда сезиладиган бир мураккаблик шундаки, эски ўзбекчада жинсдош сўзлар кўпинча бир хил шаклда ёзилган бўлади, жумланинг мазмунига қараб унинг шакли, талаффузи, урғусини белгилаб олиш китобхоннинг ўзига ҳавола этилади. Навоий туюқларидан бирини мисолга олайлик:

يارب اول شهد و شكر يالب مودور
يامكر شهد و شكر يالب مودور
جانيمه پيوسته ناولك اتقالى
غمزه او تون قاشيغاه يالب مودور

Йа раб, ул шаҳду шакар йа лабмудур?!

Йа магар шаҳду шакар йалабмудур?!

Жаньма пайваста навак атқали

Ғамза ўқун қашыға йалабмудур?!

Ялб мودор — жансдош сўзлар ҳамма ўринда бир хил

шаклида ёзилган. Бироқ уни ўқиган пайтда биз биринчи шаклни “йа лабмудур”, иккинчисини “йалабмудур”, учинчи шаклни — “йолабмудур” тарзда (маъно ажратиш мақсади билан) ўқиймиз. Тажнис усулининг, туюқ жанрининг табиати ўзи шунақа: ёзувда бир хиллик сақланади-ю, унга маъно беришда ҳар хилликка кўчиш зарур бўлиб қолади.

Топшириқ:

1. Ёзув билан боғлиқ бўлган ўхшатишлар ҳақида гапиринг.
2. Сўз ўйинлари тушунчасини изоҳланг. Тарих, муаммо, чистов каби санъатларнинг сўз ўйинларига муносабатини кўрсатиб беринг.

3. Отаҳийнинг “устина” радифли ғазали матламини ёддан айтинг, ундаги сўз ўйини моҳиятини очиб беринг.

4. Луғатлар ёрдамида қуйидаги байтлар мазмунини изоҳлаб беринг, сўз ўйинлари маъноларини ечинг:

а)

نوايى انجمن شوق جان اراتسوزسانك
اينك باشاق ليق اوقون شمع انجمن قىلغىل

Навайӣ, анжумани шавқ жан ара тузсаң,
Аның башақлық ўқун шамъи анжуман қылғыл.

(Алишер Навоий)

б)

بازنده ايدى سفرگا كوب حريص بولماكيم انده بر
نقطه افزونلىق دىن سقر صورتى بولور

Базанда айды: “Сафарга кўб ҳарис бўлмаким, анда бир нуқта афзунлықдын сақар сурати бўлур”.

(“Зарбулмасал”)

АДАБИЁТЛАР

1. Н.М.Маллася. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб, учинчи нашри, Тошкент, 1967.

2. Л. Зоҳидов. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. Тошкент, 1986, 22-27- бет.

А

- Абр **ابر** — ф¹. Булут. Абри баҳор — баҳор булут.
- Абушқа **أبوشقه** — Кекса киши, қари эр, чол.
- Авзон **اوزان** — а². “Вазн”нинг кўплиги: вазнлар.
- Авроқ **اوراق** — а. “Варақ”нинг кўплиги: варақлар.
- Адам **ادم** — а. Йўқлик; у дунё.
- Адо **ادا** — ф. Ноз-карашма, ёқимли қилиқлар.
- Аламон **الامان** — а. “Оломон, халойиқ, одамлар” маъносида ҳам қўлланилади.
- Анбар **عنبر** — а. Қора тусли хушбўй модда.
- Ангиз **انگيز** — ф. Уйғотувчи, қўзғовчи.
- Андуҳ **اندوه** — ф. Ғам, қайғу.
- Арса **عرسه** — а. Майдон, кенглик. Арсаи олам — кенг дунё.
- Арғувон **ارغوان** — ф. Баҳорда қип-қизил гуллайдиган дарахт.

¹
² Ф. — Форсча сўз.
 А. — арабча сўз.

- Атфол **اطفال** — а. “Тифл”нинг кўплиги: ёш бола-лар, гўдаклар.
- Асрор **اسرار** — а. “Сир”нинг кўплиги: сирлар.
- Афруз **افروز** — ф. Ёритувчи, куйдирувчи.
- Ашжор **اشجار** — а. “Шажар”нинг кўплиги: дарахт-лар, ниҳоллар.
- Ашк **اشك** — а. Кўз ёши.
- Ашкол **اشكال** — а. “Шакл”нинг кўплиги: шакллар, сураглар.
- Ағёр **اغيار** — а. “Ғайр”нинг кўплиги: ғайрлар, бегоналар, рақиблар.
- Аҳбоб **احباب** — а. Дўстлар, ёрлар, биродарлар.
- Аҳд **عهد** — а. Давр, замон; аҳду авон—вақту замон.

Б

- Барно **برنا** — ф. Ёш, гўзал.
- Басар **بصر** — а. Кўз, кўриш кучи.
- Бедод **بيداد** — ф. Жабр, зулм; адолатсизлик.
- Бекас **بيكس** — ф. Кимсасиз, ёлғиз.
- Биллурмак **بيلورماك** — Биллурга ўхшамоқ, ялтирамоқ.
- Бисёр **بسيار** — ф. Кўп, мўл.

- Бода **باده** — ф. Ичкилик, май.
- Бож **باج** — ф. Тўлов. Подшога қарам ўлкадан олинадиган солиқ.
- Бузургвор **بزرگوار** — ф. Улуғвор, катта.

В

- Вахш **ونخش** — а. Ёввойи ҳайвон.

Г

- Гузар **گذر** — ф. Ўтиш, кечиш; ўтиш жойи.
- Гардун **گردون** — ф. Осмон, фалак.
- Гуфтора **گفتاره** — ф. Сўзловчи, сўзлаган аёл.

Д

- Дайр **دير** — а. Бутхона. маж. Майхона; пири дайр — майфуруш.
- Даҳр **دهر** — а. Дунё, олам; давр, замон.
- Дом **دام** — ф. Тузоқ.
- Дунпарвар **دنيور** — ф. Ёмонликни эъозлайдиган, ёвузликни ҳимоя қиладиган. Даҳри дунпарвар — ёмонликни қўллайдиган дунё.

Ё

- Ёнмоқ **يانماق** — Кетмоқ, бормоқ, жўнамоқ.

Ж

- Жаста **جستہ** — ф. Сакраб юриш, ирришлаш.
- Жузв **جزو** — ф. Парча, қисм, бўлак.
- Журъа **جرعہ** — а. Бир ютум, бир қултум.

З

- Заврақ **زورق** — ф. Қайиқ.
- Замир **ضمير** — а. Дил, юрак, кўнгил.
- Зариф **ظريف** — а. Зийрак, ҳушёр, нозик таб.
- Захмнок **زخمناك** — ф. Ярали, ярадор.
- Зинда **زنده** — ф. Тирик.
- Зомин **ضامن** — а. Кафиллик, кафилликка ўтиш.
- Зоҳир **ظاهر** — а. Юзада кўриниб турган, очиқ-ошкор.

И

- Ийзо **ايذا** — а. Озор бериш; ҳижолат қилиш.
- Илик **ايلىك** — Қўл, иликламак — қўлга олмоқ.
- Исирға **ايسيرغه** — Сирға.
- Истиҳола **استحاله** — а. Торғиниш, андиша.

Й

- Йиқмоқ **ييقماق** — Қулатмоқ, ағдармоқ.

К

- Кавсар **كوثر** — а. Жаннат булоғи.
- Кадхудо **كادخدا** — ф. Уйли-жойли эр киши, рўзгор бошлиғи; ҳоким.
- Кент **كينت** — Катта қишлоқ.
- Кож **كاج** — Шапалоқ, тарсаки.

Л

- Лисон **لسان** — а. Тил.

М

- Мавлоно **مولانا** — а. Эга, соҳиб; илмли кишиларга нисбатан қўлланилган сифатловчи.
- Мазҳаб **مذهب** — а. Маслак, таълимот; диннинг бирор тармоғи.
- Малъун **ملعون** — а. Лаънатланган, лаънати.
- Мардум **مردم** — ф. Одамлар, кишилар; кўз қорачиги.
- Марғуб **مرغوب** — Ёқимли, севимли, маъқул.
- Марҳам **مرهم** — а. Ярага қўйиладиган дори, малҳам.
- Масиҳ **مسيح** — а. Тиргизувчи, тирилтирувчи, ўликка жон бахш этувчи; (Исо пайғамбарнинг номи.)

Масрур	مسرور	— а. Хурсанд, шод, қувнаб турган.
Махзан	مخزن	— а. Хазина, мол сақланувчи жой.
Махзуна	مخرونة	— а. Хазинада сақланган нарса. Хазина мулки.
Маҳр	مهر	— а. Куёв томондан келинга гаров қилиб белгилаб қўйилган мол, маблар.
Меҳр	مهر	— ф. Офтоб, қуёш.
Мужгон	مژگان	— ф. Киприклар.
Муаззам	معظم	— а. Улуғ, улкан, ҳурматли.
Муайян	معين	— а. Аниқ, аниқланган.
Муанбар	معنبر	— а. Анбар суртилган, хушбўй.
Мубориз	مبارز	— а. Яккама-якка курашувчи, полвон, жангчи.
Муддаий	مدعى	— а. Даъвогар, даъво қилувчи; рақиб.
Мудом	مدام	— а. Доимо, ҳар қачон, — давом этмоқ.
Мужда	مژده	— ф. Хушхабар, ёқимли гап.
Мукаррам	مكرم	— а. Ҳурматли, азиз.
Мумтоз	ممتاز	— а. Танланган, сараланган, сайланган.
Мунаввар	منور	— а. Нурли, ёруғ, нурафшон.

- Мусаддас **مسادس** — а. Олтилик, олти қаторли шеър.
- Мутаважжих **متوجه** — а. Бирор томонга юз тутиш, йўл олиш.
- Мушк **مشك** — ф. Қора рангли хушбўй нарса.
- Мушкин **مشكين** — ф. Мушк тусли ёки мушк ҳидли; мушк рангли, мушкка ўхшаган
- Мур **مخ** — а. Оташпараст, мажусий; майхона.
- Муқаввас **مقوس** — а. Қавсга ўхшаган, қайрилган, эгилган.
- Муҳлик **مهليك** — а. Ҳалок қилувчи, ўлдирувчи (ҳолат).
- Мўй **موى** — ф. Соч. Мўйи сар — бошдаги соч.

Н

- Наргис **نرگس** — ф. Гулнинг бир тури, бўтакўз; кўз.
- Нас **نص** — а. Бажарилиши шарт бўлган буйруқ, ҳукм.
- Нафойис **نفائس** — а. “Нафис”нинг кўпчилиги: нафис (киши)лар, возик (одамлар).
- Нашот/нишот **نشاط** — а. Суюниш, шодланиш.
- Неку **نيكو** — ф. Яхши, эзгу иш; гўзал, зебо.
- Нигун **نيگون** — ф. Эгилган, букик; майиб бўлган.

- Ниҳон نهمان — ф. Яширин, махфий.
- Новак ناولك — ф. Камоннинг ўқи; киприк.
- Нор نار — а. Үт, олов, чўғ; анор.
- Норинж/норанж نارنج — ф. “Норранг” (нор тусли) сўзининг бузилгани: норранг мева; апельсин.

О

- Ом عام — а. Умумий. Хосу ом — ҳам якка, ҳам умумий; ёша.
- Омода آماده — ф. Тайёр ҳолда турган. Омода тутмоқ — тайёр қилиб қўймоқ.
- Ораз عارض — а. Юз, бет, юз кўрinishи.
- Офоқ آفاق — а. “Уфқ”нинг кўплиги: уфқлар; дунё.
- Оғоз آغاز — ф. Бошланиш, ибтидо; Итоб оғоз қилмоқ — разаб билан иш ёки гап бошламоқ.
- Оҳу آهو — ф. Кийик.

П

- Паймона پیمانہ — ф. Май косаси, қадаҳ.
- Пир پير — ф. Кекса, қари.

Р

- Рамида رميده — ф. Хурккан, чўчиган, қўрққан.

Раоё	رعايا	— а. Ҳукмдорга тобе кишилар, фуқаро.
Ришта	رشته	— ф. Ип, таноб, арқон, ришта.
Роз	راز	— ф. Сир, яширин гап.
Роқим	راقم	— а. Рақам чекувчи, ёзувчи, битувчи.
Роҳ	راه	— ф. Йўл, кўча.
Рух	رخ	— ф. Юз, бет; гулрух — гул юзли.
Рухафзо	روح افزا	— а-ф. Рухлантирувчи, жон бахш этувчи.

С

Сабза	سبزه	— ф. Майса, яшиллик.
Сабо	صبا	— а. Шарқдан эсувчи шамол.
Сад	صد	— ф. Юз (рақам).
Садпора	صدپاره	— ф. Юз бўлак.
Сайд	صيد	— а. Ов, оқ қилиш, ов бўлиш.
Сайёд	صياد	— а. Овчи.
Сарвар	سرور	— ф. Етакчи, бошлиқ, йўлбошчи.
Саргашта	سرگشته	— ф. Боши айланган, саргардон бўлган.
Самум	سوموم	— а. Иссиқ шамол, гармсел.

- Сафо **صفا** — а. Тоза, пок, беғубор; тоғнинг номи.
- Сақоқ **سقاق** — Ияк, бақбақа.
- Сийм **سيم** — ф. Кумуш, оқ, опшоқ.
- Сиймбар **سيمبر** — ф. Кумуш бадан, оқ тан, гўзал.
- Сийман **سيمين** — ф. Кумуш рангли, опшоқ.
- Ситам **ستم** — ф. Жабр-зулм, жафо.
- Собит **ثابت** — а. Турғун, барқарор.
- Сол **سال** — ф. Йил.
- Суроҳий **صراحی** — а. Май идиши, шиша.
- Суюрғоб **سيورغاب** — Подшонинг ўз яқинларига (суйганларига) доимий фойдаланиш учун ер-сув ажратиб бериши.
- Сўз **سوز** — ф. Куйдириш, ўрташ.

Т

- Тайр **طير** — а. Учиш, қуш.
- Тамсил **تمثل** — а. Мисол келтириш, ўхшатиш.
- Таҳаммул **تحمل** — а. Сабру тоқат, чидам.
- Тийра **تيره** — ф. Қоронғу, ғуссали.
- Тоқ **طاق** — а. Жувфтининг эндди: якка, тоқ; гумбаз; уй меҳроби устидаги гумбаз.

- Туман **تومن** — Ун минг.
 Туфон **طوفان** — а. Тошқин, кучли сув тошқини.

У

- Узлат **عزلت** — а. Бир тарафга чекиниш, чеккалаб қолиш.
 Узор **عذار** — а. Юз, бет; гулузор — гул юзли.
 Урён **عريان** — Яланроқ, кийимсиз Жисми урён
 — яланроқ тан.
 Усрук **اسروك** — Маст, мастона. Усрук кўз — мастона кўз.
 Уфунат **عفونت** — а. Бадбўйлик, нохуш ҳаволи (жой).
 Ушшоқ **عشاق** — а. “Ошиқ”нинг кўпчилиги: ошиқлар.

Ф

- Фазл **فضل** — а. Устунлик, етуклик, фазл.
 Фазо **فضا** — а. Бўшлиқ, кенг майдон, кенглик, фазо.
 Фано **فنا** — а. Йўқ бўлиш, борлиқдан чекиниш.
 Файз **فيض** — а. Мўл-кўллик, барака; лутфу карам.
 Фарз **فرض** — а. Ижроси зарур бўлган буйруқ, худонинг буйруғи.

- Фасоҳат فصاحت — а. Ёқимли сўзлаш, услубий гўзаллик.
- Фигор فكار — ф. Ярали, жароҳатли.
- Фирдавс فردوس — а. Боғ, жаннат боғи.
- Фирқат فرقت — а. Айрилик.
- Фойиз فايض — а. Файзли, баракали; мўл, фаровон қилувчи.
- Фосиқ فاسق — а. Фисқ билан шуғулланувчи, бузуқ.
- Фузун فرون — а. Ортиқ, зиёда, кўп.

Х

- Хандон خندان — ф. Очилган, очиқ.
- Хидмат خدمت — а. Хизмат, юмуш, иш.
- Хилъат خلعت — а. Кийим, ҳашаматта мос кийимлар.
- Хирқа خرقه — ф. Дарвишларнинг махсус кийими.
- Хисол خصال — а. “Хислат”нинг кўплиги: хислатлар.
- Ховоҳоҳ خواهواه — ф. Хоҳлаган, хоҳловчи.
- Хун خون — ф. Қон. Хуни дил — юрак қони.
- Хуррам حرم — ф. Шод, хурсанд.

Ч

- Чов چاو — Қичқириқ, овоза; шуҳрат.

Ш

- Шаб شب — ф. Қоронғу, кеча.
- Шажар شجر — а. Дарахт.
- Шамшир شمشير — а. Қилич.
- Шаҳвор شهوار — ф. Юксак, йирик, аъло даражали.
- Шижоъ شجاع — ф. Шижоатли, ботир.
- Шикаста شکسته — ф. Синиқ, ярали.
- Шитоб شتاب — ф. Ошиқиш, шошилинич.
- Шўриш شوريش — ф. Ғавғо, тўполон.

Э

- Эҳтисоб احتساب — а. Ҳисоб қилмоқ, ҳисобга тутмоқ.

Я

- Яғмо يagma — ф. Бузилиш, талон-торож бўлиш.

Қ

- Қисас قصص — а. “Қисса”нинг кўплиги: қиссалар, ҳикоялар.
- Қулуб قلوب — а. “Қалб”нинг кўплиги: қалблар.

- Қуррат-ул айн — а. Кўз қорачиғи; фарзанд.
 Қурутқа **قوة العين** — ф. Кекса аёл киши; кампир.
قوروتقه

F

- Ғазол **غزال** — а. Кийик, оҳу.

Ҳ

- Ҳазор **هزار** — ф. Минг.
 Ҳайн **حين** — а. Ҳалокат, нобуд бўлиш; синов, тажриба.
 Ҳайҳот **هيهات** — а. Эвоҳ, аттанг.
 Ҳангома **هنگامه** — ф. Йигин, тўпланиш, гурунг; воқеа, ҳодиса, ҳангома.
 Ҳаққан **حقاً** — а. Ҳақиқатда.
 Ҳижрон **هجران** — а. Айрилиқ, фироқ.

АДАБИЁТЛАР

- Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб, 3- нашри, Тошкент, 1980.
- Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 1973.
- Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Тошкент, 1984.
- Алишер Навоий. Муҳокаматул-лугатайн (П.Шамсиев нашри). 14- том, Тошкент, 1967.
- Аҳмедов Б. Ўзбекларнинг келиб чиқиши тарихидан. Тошкент, 1962.
- Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1962.
- Боровков А.К. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка. "Алишер Навои" тўпла., М. -Л., 1946, 92-120- с.
- Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тюркского XII-XIII вв., М., 1963.
- Боровков А.К. Очерки истории узбекского языка (определение языка Хикматов Ахмеда Яссееви), "Советское востоковедение", М., 1958.
- Боровков А.К. Бадаи ал-лугат. Словарь Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. М., 1961.
- Володомонов Н.В. Календарь: Ўтмишда, ҳозир ва келажакда. Тошкент, 1976.
- Жувонмардиев А. Ҳарфлар рақамларга айланганда. Тошкент, 1966.
- Жувонмардиев А. Ҳарф ва рақам. Тошкент, 1971.
- Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. Тошкент, 1986.
- Изъсканный дар тюркскому языку" (Э.М.Фозилов ва М.Т.Зиёева нашри) Тошкент, 1978.
- Каримов Ғ.К. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи китоб, 2- нашри, Тошкент, 1975.
- Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абул-Ғази хана Хивинского, М.-Л., 1958.
- Кононов А.Н. Опыт анализа термина "тюрк". "Советская этнография", 1949, N 1.
- Копшарий Маҳмуд. Девону лугатит-турк, 3 томлик, 1- том, 1960.
- Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб, 3- нашри, Тошкент, 1976.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М. -Л., 1951.
- Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибатул-ҳақоийқ" асари ҳақида. Тошкент, 1972.
- Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик мактаби тарихидан. Тошкент, 1971.

Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Тошкент, 1959.

Мухторов А., Санақулов У. Қадимги туркий адабий тил (методик кўрсатмалар). — 1- қисм, Самарқанд, 1987.

Навоий асарлари лугати (Тузувчилар — П.Шамсиев, С.Иброҳимов), Тошкент, 1972.

Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века “Гулистан” Сейфа Сарам и его язык. Часть первая, Алма-ата, 1975.

Раҳмонов Насимхон. Битиклар оламида. Тошкент, 1990.

Решетов В.В. Узбекский язык. Ташкент, 1959.

Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. Тошкент, 1971.

Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. Тошкент, 1979.

Рустамов А. Сўз ҳақида сўз. Тошкент, 1987.

Санақулов У. Ўзбек халқининг ҳамда тилининг таркиб топиши ва номланиши тарихидан. Самарқанд, 1991.

Содиқов А. ва б. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1987.

Турсунов У., Уринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихи. Тошкент, 1982.

Хоразми. Муҳаббат-наме (Э.Н.Нажип нашри). М., 1961.

Шукуров С.Ш. Феъл тарихидан. Тошкент, 1970.

Шербак А.М. К истории узбекского литературного языка древнего периода: “Академику В.А. Гордлевскому”, тўпл., М., 1963.

Шербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII веков из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961.

Шербак А.М. Огузнаме. Муҳаббатнаме. М., 1959.

Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Ташкент, 1941.

Қўчқортоев И., Исабеков Б. Туркий филологияга кириш. Тошкент, 1984.

Ўқиш китоби. Эски ўзбек ёзувидан намуналар: Тузувчилар — Т.Шермухамедов, Ф.Абдуллаев., Л.Халилов. Тошкент, 1960.

Цибулский. Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока. М., 1964.

ФАТҲИДДИН ИСҲОҚОВ

ЭСКИ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА ЁЗУВИ

Тошкент „Ўқитувчи“ 1995

Хаттотлар: Т. Зуфаров, Ғ. Қосимов

Муҳаррирлар: З. Ҳусниддинов ва Х. Ҳайитметов

Бадий муҳаррир Т. Қаноатов

Техн. муҳаррир Э. Вильданова

Мусахҳиҳ Г. Насритдинова

ИБ N 5821

Оригинал-макетдан босишга рухсат этилди 08.06.94. Формати 60x90/16. Офсет қоғози. Кегель 10 Тип. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б.т. 13,0. Шартли кр-отт. 13,125. Нашр.б.т. 11,3. Нусхаси 10000. Буюртма № 78.

“Ўқитувчи” нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 13-187-91

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг 2- босмахонасида босилди, 702801, Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44, 1995.

И 84

Исҳоқов Ф.

Эски ўзбек тили ва ёзуви. — Т.: Ўқитувчи,
1995. — 208 б.

81.2Ў з

№ 414-94

Алишер Навоий номи Ўзбекистон

Республикасининг Давлат кутубхонаси

Тираж 6000

Қарт.тиражи 12000

دیا کبر اجاب کیم فکلیس بو سوس سخلان
اسیرای امان اوزنی آسکیم توتی و شرت تاننی
ست و عاشقین من وانی کو حکوم و ایریضان
تا کجا یاس جسم اقر غنچه کوزوم کونستی اشک
تیره جویک شای و اگر جان نالاستان ناکلفه جو
چهره باغیدین و فایسیر لسخ اگر نم ایتمادی
دای نوایی طاقین منی من وانی اشک کدن

کیم سکا تنگری نصیب ایتمیش کاکا کس سخلان
چک کیم فرماد و مجنون دبدلار کس سخلان
ای سخلان زنی نایک مین زاری کس سخلان
نی عجیب ابر بهاری اقبوجه کس سخلان
باشی شمع و صراحی نیدور و کس سخلان
یک ششم اشکیدی نغز قیلدی ز کس سخلان
چون سکا قسم اینی بوجیح مقرب کس سخلان

کو حکوم بولور عینک تونی مرطظ قایغولوق
اول کوز که عالم اهلیدین المیش تورا یغولوق
صبر و تورا و سوشنی الماغلیغینک نیدور
دشت فراق ایچره تریک یوق چودوش و بطر
منغ غزیدین میسنی منع ایتمای ای قیق
ایمن فلک فی ایلماس ایکن کور کاپر دیور
تاغیم دادور نوایی ایلمک دتر تیرور

چون شام بولدی هر نغیس اراتار قرانغولوق
تختیم کیسی فی عیب اگر بولسا او یغولوق
ای جانلار اونی پسنکا جانیم دورانغولوق
کویا یسیسی کوم دیک ای دورانغولوق
بو یول ایرور چو اهل ملاقاته بارانغولوق
کیم بو ایرور حق سیر و جنای ایننگ اولوق
شاد ایلمکلاس اولوبی بر او بولسا قایغولوق

Алишер Навоий дастхатидан ("Наводирун-ни ҳоя" девони)

افینیکا
شکرت کو نکلوم ایدو ایدو ایدو
اولاد چیلادی نغدی انکاجی سوز

افینیکا
بومیا اولاد کو کب ایدو ایدو ایدو
سولک کیدین ایدو ایدو ایدو

افینیکا
تیزیش تیزیش تیزیش
فانینغدا اولادو ایدو ایدو ایدو

افینیکا
ایلاسی اولادو ایدو ایدو ایدو
سنگ شنگ شنگ ایدو ایدو ایدو

افینیکا
جانین اولادو ایدو ایدو ایدو
کیلور ایدو ایدو ایدو ایدو

افینیکا
لوریدو ایدو ایدو ایدو ایدو
جان اولادو ایدو ایدو ایدو

افینیکا
توزیدو ایدو ایدو ایدو ایدو
جال شوقیدین اولادو ایدو ایدو

افینیکا
خلاق ایدو ایدو ایدو ایدو
بولوبیل ایدو ایدو ایدو ایدو

Баёздан.

تنگروی آقا تینک غنایی بولان و حضرتان بزرگوار کاشان
 نینک شفاعتی بولان اوهار بار با صفا لازینت همی
 برلان رشنبه کور رمضان آمویشیما یاریج
 یسکینه نوز تو قیامت تو قرزده فرغانه ولایتی و اوان ایله
 یاشنده پادشاه اولدیم فرغانه ولایتی یاشیما غنایی
 دین دور معجزه تینک کناره سدا او حق بولوبتور
 شرفی کاشغور بله بمر قند حسنو بدین نشان نینک
 پیروی تا غلار شمس ادا اگر کور برون شهسار
 بار ایچاندور مثل لایق و آلی تو و یا نیکویم آسلب و اطوار
 است بیتیلا منقول او زینت چینه این کور تارسیج

“Бобурнома” дан саҳифа.

چون یارمین اول جهان را پیشی مریخه یوز
 سرود اکل کبی رخصیه و کل داکوزوه
 تیغ اگر چسکانهک سورا ر پرنیکه انی تعذی ما

عیش زمین سپا قیا بیج جهان را داکوز
 حسین را ای کلخدا سر و قدسین یون کوز
 یا لغوز ایر ما پس اتما س قیل اگر چسکام بوغوز

تلبه دوزما پس تمینک قلی اریوزوا
 نی و چونخ و ما و م رویس آن ل کر و می پر
 چون تی قست یر کاید کو کف ماتت حاران

موندین دوزکایوق علی استیم بو لغامی
 دیان نیلای جون خرابات مایلی اچر با بهوز
 کیم سپهرا خجاسیدین ایکنده تار تار لا توف

Султонали Машҳадий дастхати (настаълик).

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

يارك سيده كورديت حبيبي خدا	اشرف من عكس الكائنات انوار الهدا
يوقد وراي ساقى من نور مثل كوكب خندا	غير نقيدن كوكب حاميده بولانه نكس
جام اولو كوتى جاستي سيدان اچكان كيدا	اي ش اول سايم كاخ طرفت بيرن سنفان
يوزجهان نهرم ش اول اوجو نيكان	جام مي كر پله دور اول جام اوجون سا
جام مي تو سايم كاخ بولانه مثل سدا	ويرا هوشن بولغا اي مغيجه
جره مقصوره جو بولغا اي مولود ما عدا	تاكه اول ميمن كاخ بولغا اي حاج طوبه
جام مي لطفين ديكان بولغا اي ادا	و صدق بولغا اي سله جام اچو كم
پهنايم نفاذ بولغا اي ايلين سدا	سكمان قلغاندين افره جام جو بوردو
رايه نو اي حوال ايل ساقى بين	
اشروايدايما العرشان كلور قديم	
يوسف كورديت حبيبي خدا	يوسف كورديت حبيبي خدا

“Хазойинул-маоний” нинг 1120-1708/9 йилда Ҳиндистонда кўчирилган нусхасидан.

Handwritten text in two columns, likely a manuscript or document, written in a cursive script (likely Perso-Arabic or a related dialect). The text is arranged in approximately 15 lines per column, written from right to left. The script is dense and characteristic of historical Central Asian manuscripts.

Рожий баёзидан.

10— Эски ўзбек тили ва ёзуви

کبریا که آن برین کما کورار غیر
بسیل ز خود بگوید ما و آن شوخدار

بجز برای هر کسب یا نفعی که بر غیر
ماتق اینی او در بیان ما خایان شوخدار

مقبر

ما اول اینی است که در غایت قبولی در آن
بجز بغور تائب و توبه قبولی در آن

که در کوه اجناسی که در آنجا بگذرد
بجز کوه تپه است که در آنجا بگذرد

بنازدم که کلمه سوزا رنگ هم نماد آید
بنازدم که کلمه سوزا رنگ هم نماد آید

آه بیخوشی را با به وصلی که در آن جا
محل بیاییم در آنجا قبولی در آن

اولی در آن صحنی است که در آنجا
بروای که در آنجا قبولی در آن

زکاتش اولی است که در آنجا
بنازدم که کلمه سوزا رنگ هم نماد آید

<p> ۱۰ غارین ایسکین موی کملو نون غلبت اویشو دوقا قورکون اول غارین ایسکین موی کملو نون غلبت اویشو دوقا قورکون اول </p>	<p> ۱۰ غارین ایسکین موی کملو نون غلبت اویشو دوقا قورکون اول غارین ایسکین موی کملو نون غلبت اویشو دوقا قورکون اول </p>
<p> ۱۱ غارین ایسکین موی کملو نون غلبت اویشو دوقا قورکون اول غارین ایسکین موی کملو نون غلبت اویشو دوقا قورکون اول </p>	<p> ۱۱ غارین ایسکین موی کملو نون غلبت اویشو دوقا قورکون اول غارین ایسکین موی کملو نون غلبت اویشو دوقا قورکون اول </p>
<p> ۱۲ غارین ایسکین موی کملو نون غلبت اویشو دوقا قورکون اول غارین ایسکین موی کملو نون غلبت اویشو دوقا قورکون اول </p>	<p> ۱۲ غارین ایسکین موی کملو نون غلبت اویشو دوقا قورکون اول غارین ایسکین موی کملو نون غلبت اویشو دوقا قورکون اول </p>

Муқимий ғазаллари киритилган баёздан .

ایران غارتخانه بنام بلوچ و قباچہ سے عالم بلوچ و کمان
پنجتے لادو اسی بار دوسرا اولیٰ خان نے بلوچ و کمان
ملا بار دوسرا جفا فرمایا جسے قباچہ سے دوسرا بلوچ و کمان
ملا بار دوسرا اولیٰ خان لادو اسی بار دوسرا بلوچ و کمان
ملا بار دوسرا جفا فرمایا جسے قباچہ سے دوسرا بلوچ و کمان
ملا بار دوسرا اولیٰ خان لادو اسی بار دوسرا بلوچ و کمان
ملا بار دوسرا جفا فرمایا جسے قباچہ سے دوسرا بلوچ و کمان
ملا بار دوسرا اولیٰ خان لادو اسی بار دوسرا بلوچ و کمان
ملا بار دوسرا جفا فرمایا جسے قباچہ سے دوسرا بلوچ و کمان

Гулханий "Зарбулмасали"нинг
1272 ҳ. (1856 м.) йилда кўчирилган
қўлёзма нусхасидан.

11
انقاد قباچہ سے بلوچ و کمان
ملا بار دوسرا اولیٰ خان لادو اسی بار دوسرا بلوچ و کمان
ملا بار دوسرا جفا فرمایا جسے قباچہ سے دوسرا بلوچ و کمان
ملا بار دوسرا اولیٰ خان لادو اسی بار دوسرا بلوچ و کمان
ملا بار دوسرا جفا فرمایا جسے قباچہ سے دوسرا بلوچ و کمان
ملا بار دوسرا اولیٰ خان لادو اسی بار دوسرا بلوچ و کمان
ملا بار دوسرا جفا فرمایا جسے قباچہ سے دوسرا بلوچ و کمان
ملا بار دوسرا اولیٰ خان لادو اسی بار دوسرا بلوچ و کمان
ملا بار دوسرا جفا فرمایا جسے قباچہ سے دوسرا بلوچ و کمان
ملا بار دوسرا اولیٰ خان لادو اسی بار دوسرا بلوچ و کمان

ایران

Гулханий "Зарбул-
масали"нинг Қўқон
адабиёт музейида
сақланувчи нусха-
ларидан намуна. 1288
ҳ. (1871 м.) йил

تشيرىك لىكلىرى بولمىش اولادى
 بىلەن بولسا لاردا سەككىز ئايلا
 اطلاق كىلىن بولسا لىكلىرى بولمىش
 قىزىق بولسا لاردا لىكلىرى بولمىش
 كۆزىنى قىزىق بولسا لىكلىرى بولمىش
 بولسا لىكلىرى بولسا لىكلىرى بولمىش
 كۆزىنى قىزىق بولسا لىكلىرى بولمىش
 لىكلىرى بولسا لىكلىرى بولمىش
 بولسا لىكلىرى بولسا لىكلىرى بولمىش

بولسا لىكلىرى بولسا لىكلىرى بولمىش
 كۆزىنى قىزىق بولسا لىكلىرى بولمىش
 بولسا لىكلىرى بولسا لىكلىرى بولمىش
 كۆزىنى قىزىق بولسا لىكلىرى بولمىش
 بولسا لىكلىرى بولسا لىكلىرى بولمىش
 كۆزىنى قىزىق بولسا لىكلىرى بولمىش
 بولسا لىكلىرى بولسا لىكلىرى بولمىش
 كۆزىنى قىزىق بولسا لىكلىرى بولمىش

<p>کلیت کسبی اول قاشی یا اول تورما دیم لوزیا بار قاشی ابروم اول تورما ابریم بو ابریک اول تورما ایس قیغای من اول تورما قیغای کسبی اول تورما باریس بارینه اول تورما کوزوغت تورما کسبی اول تورما کوزوغت قاشی کسبی اول تورما کوزوغت</p>	<p>ایس کسبی اول تورما ایس کسبی اول تورما سانه ایس کسبی اول تورما ایس کسبی اول تورما و لکس کوز کوزونه ناز اول تورما ایس کسبی اول تورما اول استغای قیغای کسبی اول تورما ایس کسبی اول تورما منی کسبی اول تورما ایس کسبی اول تورما تورما کسبی اول تورما ایس کسبی اول تورما بجا کسبی اول تورما ایس کسبی اول تورما</p>
<p>اورون ابریم اول تورما کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت</p>	<p>اورون ابریم اول تورما کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت کوزوغت ای کوزوغت کسبی اول تورما کوزوغت</p>

Огахий девони.

اوستیگا باربعای باهر مصلحتی که بولسه لاریه صلاح و صنواب یکن
برله ایستگای بو قصد هرله قند بار طریفه متوجه بولدوق چیه سلطان
سکیم کیم آنه سینکا دیر ایردم قیزی خدیجه سلطان نه بدستور کیله بریر
مقرر بولوب ایرد آیب کیلدی غریبه اسلاقات بولدر خسر و کولکاش
سلطانها جناب کدای بلال هریدین قاجیب این حسین مرزا کاشیفه
باری بیله دیلار آندین ابوالحسن مرزاقه بار دیلار آندیم تور آلما سیرینه
یا نیمزغه آلابر که کیله دیلار شو لوقته اهند و سمان سوداگر قلاغه یاز
ایر دیلار قاجا بیله دیلار شکر اوستیگا تیب تاراج قیلدیلار بو بایر که
لیکدایا غوغو لایتیدین کیلکان لاریه تاریخ قیلماق دستوردور کیم
راضی بولیم آیدیم سوداگر نه کما هر بار مونداق نمره پلا دین نه فایده
بولعایم حق تقاضاسی نه ادرتد اکوروب کر بولشیدین اوت کله
تعالی نینگ برابرید اکورب نمره روز قیلمای چنانچه علی لار اوستیگا
بارغانه قوی و مال اهل عیاله لشکر نینگ پر فرسنگ بر نیز توتدی
الاریه چایما قنده کوب سی قیلدیلار آنه ملاحظه قیلمک یعنی بولما دیم اول
کون اهدتقا انغان نینگ لیدین اولمقدار شکر فر روز قیلدیلار
قلات غه قوشوب سوداگر لار دین بر بسم پرشکنش بر غریبه آکیند مرزا
کیم کابلنی العانه اضر اسلفه رخصت پر یلیب ایرد نه عیله مذاق میرا ام

يعقوب كوي و بيلار خراب بولوب تام آستد كوي د ملا اولد
 پهمان كنجي نيك قام او بيلاردي ميقلدي كوي گلد خدا اولد ملا تام آستد
 قاليب اولدي پهمان سله ميكتوب ره سيدا پير بار پير كيم پرتاش آتني
 يرا پير در او چوب پراوق آتني آت قند بار د شول يرا اوريندي چشمه
 پيدا اولدي يرا انداق ياريليب يردكم بعضي طرفه پهل چه بلند بولوب ايسرد
 بعضي طرفه بست باريلقان يركا كيشه سيدا ايسرد زلزله بولغان زمان
 جميع اهلا باراشيدن كردو قودي نور قند طينور هي قاشيداس ز حال اولد
 ايسرد يينه پير ساريم بار ايسرد ي شول زمان هر ايكه سه سازيني قوليفه
 الدي انداق با خستيار بولد كيم سا زلا و پير سر كا اورند ملا و جها نكير مرزا
 پير بالا فانه دلا و تور و بيلار بالا فانه اولتور روشدي ميرزا نغمه ضرر
 با و يقلا ريدين پير آدم نه بالا فانه آتني اوستيكه يعقوب نكير قيباب بالا
 پير آزاد يما در او بيلار ميدان بولدي شول كول او تو ز اوج مرتبه پير
 تبراندي پير آتيفه هر كچه كونه وز دا ايكه اوج مرتبه پير تبرانوا ايسرد قول
 نه ميقلقان برج و ديواريني بيگلا ركه بولور ديم عمارت شيكفا بلا پير
 ايد اجد جمد سله بولكرد بيلار بورون قند بار نه قيلقان مغزيت بجه نور
 ليق وز له جهيتدن كين قاليب ايسرد يره شول غرم نه قصد قيباب جها نكير
 سرزانه و بيگلا رنه جمع قيباب شيكفا شيلدي سوز قولات اوستيكه باراقنه

“Бобурнома”нинг XIX асрда кўчирилган нусхасидан
 саҳифалар.

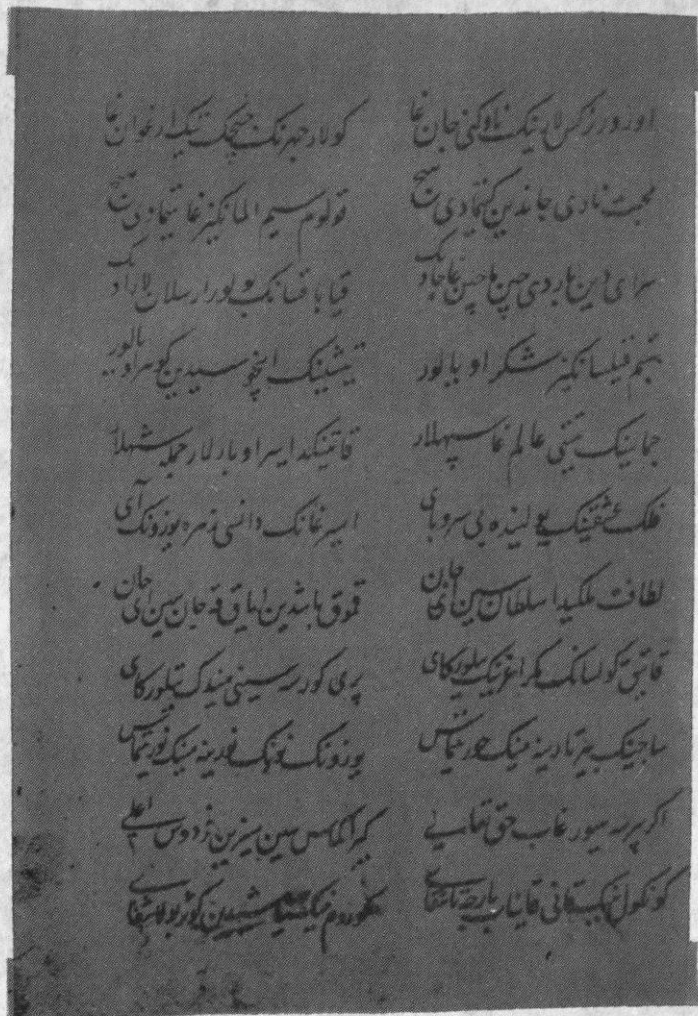

Алишер Навоийнинг терма девонидан саҳифа.

<p> نست کوماحق تو تو زنی نگر بر زنده از نیک او چون اولم نسکا شیر لایه جسم درهای او گیتی تو نم نعل است حسن ای که شکر لاری جانم نیک دور با نوز نیک است بقا از لایه بر آید ای تو که نیک دوری او درم خال است </p>	<p> او آن فرد بود لایه دی دل است هر فرد که بو نیت غایب بودی جو بار نورمش تو اساج صفت می است لایه عیش لایه سپاسی ای که اول شورا هر فرد که آنکه نگر فتاد دور فرآشی حی ای تو که بو نیتی شایعیت و قائل </p>
--	--

<p> بیلد بود که روح نیک نظر لایه باش تو می سالمیش او قامت یوز به اول کشی سبک با پیرین چون که نمان زهره آبی را دیدی او بو بو خزان لطف می است بلا سنا زمان فا ما او بو شوبلا سبک اول نظر لایه </p>	<p> جانم که هم غاوردی تو ز آشی می حسن ای بودی که می ساج نیک اعاد غمم بر لایه می از زمانه ای سبک نوردی کوردی می ز لایه فال تو غمی جو ز غما باشد سبک ای که لایه هر که نانه سبک ای که لایه سبک کوشا </p>
---	--

Лутфий девонидан.

“Муҳаббатнома”нинг 914ҳ. (1508 м.) йилда кўчирилган нусхасидан намуна (қўлёзма Британия музейида сақланади).

تیلہ کا اوت شکلی گلستان ایروور

توشیحہ خلاصی قچان امکان ایروور

عیش نوائی نیچہ دلکش دورور

لیک ادب برلہ جیا شوش دورور

ساقی ادب شرطینی آمادہ توت

آل نیمہ توقوز یو کونوب بادہ توت

تالنی ایچ دیب سنکا من یوز توتای

تامسہ تو موز آقسہ خود او توتوز توتای

تون کونونگه ایلاعالی نور فاش

بریسین آبی انکلا بریسین
قویاش

سوزلاریدین چیکمه قدم شقاری

حطلاریدین قویمه قدم شقاری

پسون ادب برله باری خدمتینک

حم قیل ادب دالی کبی قامتینک

کیم کیم الغ راق انکا خدمت کیرک

اولکه کیچیکر انکا شفقت کیرک

عزرتی حدین کم ایسا خوب ایماس

حدین آرتوق داغی مرغوب ایماس

کل کورونور یانیدا یوز خاری بار

بار ایسا برعیش مینک آزاری بار

قہقہہ کیم ہزل اینک یاریدور
قوربہ صؤتی بیلہ رفتاریدور
اول کہ سقال باغلابان ایل کولدورور

کولکی سقالیغہ اوزی کیلتورور

مسخرہ کیم کولکو اوچون یاج سیر

بردرم آفونچہ ایکی کاژ سیر

سجدہ کدا الیدا ایراس کرم

بیل کہ کرم دور انکابیرک درم

باشنی فدا ایلا انا قاشیغہ

جسم نی قیل صدقہ انا باشیغہ

ایکی جہانینگ کا تیلار سین فضا

حاصل ایت اوش بو ایکی سیدین رضا

نویائی حکمت لاری

دانه دُرینی قولاق ازاری سیل

سوزنی قولاق نینک دُر شهر اریل

کعبه که عالم نینک اولوب قبله سی

قدری یوق انداقله کونکول کعبه سی

چرخ که مهر آلتونین ایلار نهسان

یوزینی آینک قر ایلار جهان

ترک اداب دین بری کولکودورور

کولکوداب ترک کیمیلکودورور

کولکولکه اوز حدیدین اولدی براق

یغلاماق اندین کوب ایرویرخمشیر

قان بولدى كوناكول فراقىنكىز دىن
جان كويدى مەم اشتياقنىكىز دىن

سو بولدى جانىمولى دىمادام
اوت قاياقىلار دوداقنىكىز دىن

دىن دول عقل بولدى نغما
جان الغوجى اول فراقىنكىز دىن

آلتون كىشى چىرە بولدى سايغ
اول سىم كىمىن سىناقىنكىز دىن

اوقدىك بو بو سىز اىكلىدى بائىك
اول قىتئە لىكلىكى قانقنىكىز دىن

كەسەم پر كىرگەن كەم بولوت سىز
سايچىنى كىتارنىك نىقا قىنكىز دىن

بولطفە خىستەنى سەورونكىم
بىچارە اولور فراقىنكىز دىن

غزل لطف

سین سین سوارِ خواہ اینانِ خواہ اینانما
قادرِ جگرِ خمِ خواہ اینانِ خواہ اینانما

ہجرانِ کجا پسِ حیرتِ فلکِ تیار آری
آہِ محرمِ خواہ اینانِ خواہ اینانما

حقا کہ قبلیچِ کیدِ با شرفِ آشکینک
یو قوتورِ کوزمِ خواہ اینانِ خواہ اینانما

اوسر وک کوزونک اشکالینہ نہ نظرِ تیسام
قالما سِ خبرِ خواہ اینانِ خواہ اینانما

یعقوبِ داسین کوبِ بیغیدین تالما دی سین
نورِ بصیرِ خمِ خواہ اینانِ خواہ اینانما

آی بوزیکا کوز سالغالی اوز کیشی برلا
یو قوتورِ نظرِ خمِ خواہ اینانِ خواہ اینانما

عشقِ اوستمیدالطقی بوزی التون فی با سوز
ای سیم برمِ خواہ اینانِ خواہ اینانما

خواہ ظنا سبکدوشی دو خندان قملای
خواہ اگر ہم را با سبکدوشی قملای

از دم حکم ای بولو سبکدوشی قرار
باز ظنا سبکدوشی بوزنی آلود

داعی بولار خجستی و بزار ایمان
ایں یزیدین خذریست الامان

تخت نامنبره برادر اسرار
خط مکرر از کلام کلام اسرار

کرمی اسام عالم شیخ زمان
ایندی اری توقیر توقیر ان

کرمی اسام
کرمی اسام
کرمی اسام

اوست توقیر بیان کوید و اردو کان اوزوم
حاکمیت اولد و اردو کان اوزوم

دیگر کہ بزرگ عالمی جو میں
خدمت عظیم افروز جو میں

آرامی آتاری شام طبع نزار
خالص میز مردم اہل دیار

بزارا ابرخی بولادور طفا
عمد میز ایرلاری دور پانا

عبد سید بولادور خال میز
کچھ کھیلو ایری کچھ کچھ
بالی میز

آتش بسلا اور تار اسرار الیکیک
خواجہ چرخ غیاث حکیم جان فلیکیک

رلار اورون
بر سینه سالیکیک
آغیز بورون
ایر و کوچ و کوچ
سلاسی باشلارید ااق
کوردکیکیده اهد آن اوچ قوت

تقیسی که قشلا قعدو پشار ایدین
ایلی بیغیب واقف ایدین

مقیمی
طناب چیلار
بولدی قیری، منکاملار
عرض ایشمین ایدی، یاز نامیلار

اون ایللر کیلا دور بر طناب
اوز کالاره راحت و منکاذاب
سلطانعلی خواجه حکیم جان ایلکاو
بری خاتون بیری بولدی یی

ایکلاسی بولدی چنان اتفاق
کوی خیال ایله که قیلای اتفاق

خلاص اولملاق برام زلفینکدین ایمایس ممکن
باشیم ده موعی سر دین هم فزون سودالارنیک بار دور

ندیب رشک اولارغیه کومیا سمون جانی مقیمی نی
مدام ای نازنین بکانه دین آشنالارنیک بار دور

مولانا مقیمی
 شتاب الای پور و دہ ناز استغفار نیک باردور
 قیان بارہما اینک چون شور غوغا لار نیک باردور
 باقی آینت کار کار ہما دور سر سر لار تو یک
 قرآ ہر کو زیدیک نہ کس شہلا لار نیک باردور
 اگر ارضا قیاسنگ سر قد لاریہ لیدہ جانا
 عجب خلعت پیر اشکان قلمت زریا لار نیک باردور
 ہمیشہ وعدہ کا مانع چقا شولڈر کمانیم کیم
 تو سو پو لدرین بیار عاشق شید لار نیک باردور
 اور لغابان حسینگ ایسکیہ قوفلو مو آلتون
 ویکزول لار نیکہ لعل دین تکما لار نیک باردور

ہجران او قیدین جسمی کو پانچ ایکان مندیک
کو یکان جگری بغری صد پانچ ایکان مندیک

بیش کون سنی دفر نیکدہ بیچارہ خرام ایتسون
آہو لارا ایلہ او نیاب عیشینی مدام ایتسون
یا مغور سووی تو لغاندہ تاغ لالہ بی جا ایتسون
حقیقک کا دعا ایلا عمرنی تمام ایتسون

ہجران او قیدین جسمی کو پانچ ایکان مندیک
کو یکان جگری بغری صد پانچ ایکان مندیک

سرک شتہ بو وادیدہ بر باشیفہ رحم ایتکیل
یوق طاقتی بندینکدہ بر باشیفہ رحم ایتکیل
یغلاب سنکاتیر مولور کوزی شیفہ رحم ایتکیل
رحم ایمنگ اوزیفہ یولدا شیفہ رحم ایتکیل

مُدس فرقت

صید نیک قویا بر صیاسیا ایکان مندیک

آل دامنی بو نمیدین بیچاره ایکان مندیک

اوز یارینی تا پم سدن آوازه ایکان مندیک

آلبانگون سختی هم قاره ایکان مندیک

بچران او قیدین جسمی کوب باره ایکان مندیک

کویکان جگری بغری صد پاره ایکان مندیک

کیسه شسته ز کیم قمان چو کلا تهر جسته

هجر بنکده الم تار تیب بولدی جگری خسته

تاغلا غم چقیب بولن یاری سله پیوسته

کیل قویر یلا دامی برله آنی پابسته

قاینونکنی چیکا چیکا قاریب دور بابر
رحم ایلا که اونیدین باریب دور بابر
نارنج یباردی سنکا که بیلیکای سین
یعنی که بونوع سار غاریب دور بابر

کونکلی تیلکان مراد غایمتسا کیشی
یا بارچا مراد لارن ترک ایتسا کیشی
بو ایکی میسر بولماسا عالم دا
باشینی آلیب بر سارغایمتسا کیشی

بابر رباعی لاری

یاد ایتماس همیشه کیشی غریب داکیشی
شاد ایتماس همیشه کونکول بی محنت داکیشی
کونکولوم بو غریب لایق داتشاد اولمادی آه
غریب داسیرنماس همیشه الیتیکیشی

ای کل بی اوچون قاشینکدا مین خوار اولدوم
یوز محنت و اندوه بیلا یار اولدوم
وصلینک بیلا بیار سیووندوم اول
همچرینک بیلا عاقبت گرفتار اولدوم

غزل بابر

جرخ نینک مین کورماکان جور و جفاسی قالدیمو
خسته کونکلم چکیا کان درد و بلاسی قالدیمو

میننی خاریتی و قیلدی مدعیسی غه پرورش
دهردون پرورنی اوزکا مدعاسی قالدیمو

میننی اولتوردی جفاجور برلا اول قوبایش

ایمدی تیرکوزماک اوچون محصر و وفاسی قالدیمو

عاشق اولغاچ کوردوم اولومنی اوزوم کای رفیق

اوزکا کونکلم نینک بو عالم اهواسی قالدیمو

ای کونگول کربابر اول عالمنی ایستار قیلما عیب

تینگری اوچون دی بو عالمنی صفاسی قالدیمو

b. *Срабца узора:*

مجالس النفاس ، نظم الجواهر ،
مميزان الاوزان ، مخزن الاسرار ،
منطق الطير ، محبوب القلوب ،
منتخب التواريخ ، حيرت الابرار ،
ضرب المثل ، محاكمة اللغتين ،
منتخب اللغات ، راحت القلوب ،
لسان الطير ، قصص الانبياء ، طالب العلم ،
ديوان لغات الترك^s ، غريب الصغر ،
عجائب المخلوقات ،
ملك الكلام^s

ایلی زلفینگ اراسی ، آمی یوز ،
 اوتلوغ آه ، جان قوشی ، قالورآت ،
 وصل ایامی ، نواسیز ایل ، تولون آمی ،
 کونکلی تیلانگان مراد

б. Форсиа - тожикча изора:

اهل علم ، نور دیدم ، گلی رعنا ،
 شام هجران ، تیغ عجل ، خرج اصرف ،
 چرخ کج رفتار ، دریا عظیم ، اهل راز ،
 عاشق بیقرار ، دفع سودا ، دود آه ،
 ترک دنیا ، ماه فرد ، جواهر اشک

Синтаксис алоқалар

1. *Тенг* алоқалар.

قاش كوز، پير آسمان، عقل عموش
علم عمل، قهر غضب، شاه گدا
آدب اطلاق، جگر بفر، آه ناله
حسن جمال، دردالم، عالم شاعر

2. *Тобде* алоқалар

а. *Туркча - ўзбекча:*

قازا كوزوم، كوزوم قراسيده
بيچاره كونگول، گوزال يار
مشكين قاش، خسته دل

شہر و ولایت نام لاری

سمرقند، بخارا، عری، اہرات

کاشغر، کشمیر، قابل، دہلی،

شاش، تاشکند، فرغانہ، بلخ

استرآباد، ماورالنہر، مشہد، ترکستان

خراسان، حوارزم، خوجان، خوجندا

شیراز، شہر سبز، عراق، بدخشان

غزنی، انجان، اندیجان، حصار،

نمنگان، مرغیان،

توقند

ادبی تخلص لار

مولانا شرف الدین علی یزدی،
مولانا انوری، مولانا اتاپی، مولانا لطفی،
مولانا اسمیری، انیسوی، امیری، عینی،
عیانی، عزلت، آصفی، سکاکی،
مولانا عبدالرحمن جامی، علی بشیر نوائی، سعیدی،
نظامی، خسرو دہلوی، بابر، محمود،
مخزومہ، نادرہ، فضلی، امیری، ملا گلخانی،
مقیس، فرقت، مولانا کمپ، خصلت
ذوقی، آگھی، عوض اوتار اوغلی،
نصانی

اسم لار

احمد ابرار اكبر اسد اصغر
 عباس على عيشير عبدالله
 باقنى بيك گل بدن دولت خان
 يادگار بيك جعفر على جلال الدين
 جمشيد كمال الدين كامران ميرزا
 لطافت ليلى لذيذ بيك منصور
 مقصود مظفر ممتاز نياز بيك
 نظام الدين رجب بابى رستم
 سعيد صالحه سلطان فيوزه

اَطْفَالٌ شَجَرٌ فُرْقَتٌ مُحْرَنٌ
 مُتَقَدِّمٌ ذَوَاتِي پَيُونَدُ مَلْعُونٌ

مُحَبَّتٌ مُمَنُّوزٌ كَرِّمٌ
 مُمِعِيْنٌ مُمَعَلِّمٌ
 تَبْرِكٌ تَكْلُفٌ تَوْلَدٌ مُتَكَبِّرٌ

اول - اوْلٌ اوراق - اوراق

اوزان - اوزان مَحر - مَحر - مَحر

Ост - ост белгилар

أَدَبٌ مَدْعَبٌ مَهْمَرٌ جَدْوَلٌ
مَنْفَعَةٌ عَرْضٌ بَرَكَةٌ فَطْرٌ

إِقْرَارٌ إِظْهَارٌ عِلْمٌ إِحْسَانٌ
إِسْتِعْجَالٌ إِقْتِصَادٌ إِتْقَانٌ

ظَلْمٌ خَلْقٌ مَهْمَرٌ أَمِيدٌ أَلْفَتْ
مُتَشَدِّدٌ مَخْلَصٌ أَسْرُوكٌ

ذ ز ض ظ

ذکر ذاکر مذکور مذہب

زور زار راز یوز بوز کوز

ضامن عارض تواضع اضطراب

نظر اظہار ظاہر تعظیم

ح ه

محنت محبت حکمت

حکم صح حبر محرم

همراز محل مهر ماہ شہماہ

ت ط

تون بوتون يورت تورت
طبيع طلب خطا خطا سطر

ث - س - ص

ثبات ثواب اثبات تمثيل
باعث سو سوت حساب
اسم ايس صفر صغير صابر
نصيحت نصر نصب نص

و و
y - ȳ , o - ɵ

بوتون توتون قوروق قومی
بوری سموری کوز بور

ی ی
a - u , ə , - uü

میل میل کیچ ولی علی
قیسین کینگی مقیمی

o a
- a (x)

دانه کاشانه باده مینخانه
آزاده شاهزاده پروانه ناوره

ای

ai - u , ə

ایپ ایت ایش ایشچی
ایلی اینز اینزاش ایلیک
ایل ایتاک ایلین ایتیک
ایرکاش ایرکاک ایشکاک

Съзр араси ба охуруга:

а -

ə , a , ā

باغدار قوللادی باشلانک کیلگان
تماشا صاحب بازار پیامال بلا

آ - ا
ā - a

آق آت آرزو آتش
آواز آباد آرتیق آرزو
عادل عارف عالم عاقبت
عارض عاشق عاریت

او
o - o, y - y

اوج اور اورغ اندمی
اوزولدی اون اوراق اورمان
اوتون اوکتام اوروک اوتقی

اقبال الهام اقلیم اغوا
 اختیار اخلاص انکار انشا
 علاج عنایت عشوه

احرام احتمال اعلان

اصول اسلوب عنوان
 عمر عزلت عشاق عذر
 عذار عقوبت عفوونت

Ушми товушлар ифодаси

Ўз бошида: **ا ا ع**

ә

احرار اسرار اكبر اسباب
 انديجان انجام اشرف
 على على شير عطا عرض
 عنزم عروض عرب عطر

ا د ذ ر ز ث و

اکرم ابرار دارمی
درمان ذاکر مذہب

دیوان کبوشش قادر زور

مشرودہ گزار آزادہ آزادہ ویش

روح پرور اروان اراپہ

تقرقحی روح افزا روان

“ХОЙИ ХУТТИ”, ЁЙ

ه ه ه ه

هوا هیئات همراه
دانه کلمه لاله باده

ک ی ی ی

یار یاز ییل میل
کیل کیت کولگی
کوپچی کوشیه
گلخنن مقیمی یحیی

КАФ

ک ک ک

کرم کرم کرم
کوز کوز کوز
کولگی تولگی کولگی

اونگ یورنگ یورک

ЛОМ

ل ل ل

لب قلب قلم قلاو

قولاق بولاق پیلیم تال

میم، نون، ووب

م م م م
مرد مراد موز کمال
کامران مردم مملکت

ن ن ن ن
نان نوا ناز منزل
بند بلند انجام دان

و و
ولی وفا واحد بوگون

ف فو ف

فن فکر فراق

وفا جفا واقف

شرف فرق نفرت

ق قو ق

قار قير قازان يقا

قيرق قيريل قيريق

قانون قورقاق توقماق

“ТО” ШАКЛИ ҲАРФЛАР

ط ط ط ط

طاوس طاقت طالب

سلطان شیطان شرط

ظاهر ظریف مظلوم

“АЙН” ШАКЛИ ҲАРФЛАР

ع ع ع

عوض غزل شعر

شاعر جمع باغ مغلوب

معروف نفع فعل مغرب

ص ص ص

صفر صفا صبا

قصر فصل صرف

ضمير مضمون فرض

صورت صلابت فضل

فضا فيض فصل

فصاحت فاصق فايض

“PE” ШАКЛИ ҲАРФЛАР

ر ر
رسول راقم رفیق
رزم رمز تور توز
توزوک ترغیب تذکره

“СИН” ШАКЛИ ҲАРФЛАР

س س س
سوز شور تیش تاش
رشک مشت مسرور

“БЕ” ШАКЛЛИ ҲАРФЛАР

ب ب ب ب

بو بر نور تور

يور نار ناز ياز

بابر باب كتاب

کاتب ثابت مکتب

پای پایدار توپراق

توت پیشروی

АЛИФ

ا آ ا

ادب ادیب امان

زمان نان ارمان

آت آدم آسمان آسمان

بار تار تاش قاشش یاش

قادر صابر سعادت

برنا رونا زیبا کیمیا

Сўз охирида	Сўз ўртасида	Сўз бошида	Ўрағаси	Нами	Харфники этизи шакли
ص	ص	ص	س	соғ	ص
ض	ض	ض	ز ^	зоғ	ض
ط	ط	ط	ت ^	итқи	ط
ظ	ظ	ظ	ز ^	узқи	ظ
ع	ع	ع	ا, ب	айн	ع
غ	غ	غ	ز	гайн	غ
ف	ف	ف	ف	фе	ف
ق	ق	ق	ق	қоф	ق
ك	ك	ك	ك	коф	ك
گ	گ	گ	ز	гоф	گ
ل	ل	ل	ل	лаи	ل
م	م	م	م	мии	م
ن	ن	ن	ن	нуи	ن
و	و	و	و, ي, ي	воу	و
ه	ه	ه	ه	хе	ه
ي	ي	ي	ي, ي, ي	йи	ي

АЛИФБО ВА ИМЛО МАШҚЛАРИ

Алифбо

Сўз охирида	Сўз ўртасида	Сўз бошида	Ифода	Номи	Ҳарфнинг Энгиз шакли
ا	ا	ا	o, a	алиф	ا
ب	ب	ب	б	бе	ب
پ	پ	پ	п	пе	پ
ت	ت	ت	t̄	t̄e	ت
ث	ث	ث	с	се	ث
ج	ج	ج	ж	жим	ج
چ	چ	چ	ч	чим	چ
ح	ح	ح	ҳ	ҳе	ح
خ	خ	خ	х	хе	خ
د	د	د	ғ	ғол	د
ذ	ذ	ذ	з	зол	ذ
ر	ر	ر	р	ре	ر
ز	ز	ز	з	зе	ز
ژ	ژ	ژ	ж	же	ژ
س	س	س	с	син	س
ش	ش	ش	ш	шин	ش

مولف نینگ کوپ میل لمیک تجزیہ لاری ساسی دا
 شکل لانگان اوشبو قول لانما اوزبیک تیلی تاریخی نی
 اورگانو وچی طلبہ لار اچا کینگ میتودیک توصیہ لار
 تقدیم ایئتیشی بیان کیشی اعتبارینی اوزنگا تادی
 قول لانما عالی او قویورت لاری فیلولوگیا فاکولتیت لاری
 طلبہ لاری کامولجال لانگان بولسما دا اوندان ایکی
 اوزبیک تیلی ویازوونینی اورگانیشگا قیز قیوچی لار
 بی مالل فایده لانا آلیش لاری ممکن .

تقریض چیلار: فیلولوگیا فن لاری دوکتوری،
 پروفیسور ح. نعمتوف و فیلولوگیا فن لاری
 نامزادی ر. جہہ نیازوف

فتح الدين اسحاقوف

ایسکی اوزنیک تیلی
و
یازوومی

پیشکاز "اوقوتوچی" - ۱۹۹۴